Distributed by Parliamentary Monitoring Trust Zimbabwe
(www.pmtz.org/pmtzimbabwe@gmail.com/pmtzimbabwe@twitter)

NKOMISO MPFAPFARHUTO WA VUMBIWA BYA TIKO RA ZIMBABWE (NYENYENYANI, 2013)

SHANGAAN

NKOMISO

MPFAPFARHUTO WA VUMBIWA BYA TIKO RA ZIMBABWE

NYENYENYANI 2013

Manghenelo

Huvo ya Palamente ya Vumbiwa leyi Hlawuriweke (HPVH/COPAC) yi humesile Nkomiso lowu wa Mpfapfarhuto wo Hetelela wa Vumbiwa bya Zimbabwe 2013 hi xikongomelo xo pfuna rixaka leswaku ri twisisa vundzeni bya mpfapfarhuto. Mpfapfarhuto wu ni tipheji ta 172 hi ku leha. Huvo ya Vumbiwa (HPVH) yi anakanyile leswaku swi ta olova eka munhu loyi a nga riki na nkarhi wa ku hlaya mpfapfarhuto hinkwawo ku va a hlaya nkomiso lowu ivi a twisisa vundzeni bya Mpfapfarhuto.

Nkomiso a wu na vuxokoxoko hinkwabyo lebyi nga eka Mpfapfarhuto kambe wu hi khomele ntsena timhaka ta milawu ya nkoka hi xikongomelo xo pfuna muhlayi leswaku a kota ku
hlawula hi vutivi.

Masungulo

Masungulo ya Mpfapfarhuto ya paluxa ni ku amukela vuhomboloki bya xikolonyi, ku xixima vavanuna na vavasati lava lweleke ku herisa vuhomboloki lebyi. Masungulo lawa ya tlhela ya hoxa mahlo eka mikarhi leyi taka hi mianakanyo yo hanya emigangeni ya xidemokirasi lexi simekiweke ehenhla ka nhlonipho wa milawu,ku tirha hi matimba, ku xixima milawu ya nkoka ya timfanelo ta ximunhu na mitshunxeko na ku tiphina hi swona, vun'we, swipfuno swa hina swa ntumbuluko na ku kumela vaakatiko hinkwavo ku humelela.

KAVANYISA KA 1

Milawu ya Masungulo (Swiyenge 1-7)

- Tiko ra Zimbabwe ri simekiwile ehenhla ka swilo swa ntikelo na misinya ya maendlelo leswi landzelaka:
  - Zimbabwe i tiko ra vun'we, ra xidemokirasi na vutifumi;
  - Vumbiwa hi byona nawunkulu wa tiko, nawu wun'wana na wun'wana, ntolovelo wo karhi, maendlelo yo karhi leswi nga fambelaniki na Vumbiwa lebyi a swi amukeleki;
  - Vumbiwa byi khoma un'wana na un'wana, ku katsa na swirho swa vuavanyisi, Tiko, mavandla ya vufambisi hinkwawo, vandla ra swa milawu na ra vuavanyisi, na varhumiwa hinkwavo va mfumo;
  - vukulu bya Vumbiwa, ku landzelela nawu, timfanelo ta vanhu, vukhongeri na mindhavuko yo hambanahambana ya rixaka, xindzhuti lexi nga le ka munhu un'wana na un'wana, ku ringana ka vanhu hinkwavo, ku ringana ka vanhu lava hambaneke hi rimbewu, na ku xiximiwa ka nyimpi ya ntshuxeko.
  - Mafumele lamanene lawa ya katsaka:
    - vupolitiki bya mavandlanyingi;
    - Nhlawulo lowu endliwaka hi ku vona leswaku wu endliwa hi nkarhi wa ntolovelo, hi vunene na hi ku tshunxeka;
    - ku siyerisana matimba hi ku landza nawu endzhaku ka nhlawulo;
    - Ku avelana matimba exikarhi ka vufambisinkulu, marhavi ya mfumo ya swa milawu na swa vuavanyisi;
    - Ku xiximiwa ka vanhu;
    - Ku wundliwa ka vun'we na ku rhula etikweni;
    - Ku tekela enhlokweni timfanelo ta vanhu va nhlayo ya le hansi;
    - Ku avelana swipfuno swa tiko hi ku ringana na vunene;
  - Ku averiwa na ku hangalasiwa ka matimba ya mfumo;
  - Mujeko wa tiko, risimu ra tiko, mfungho wa tiko na xilemo xa xitshungu;
  - Tiphuphu tinharhu ta hulumende, leti nge, hulumende ya rixaka, tihuvo ta swifundza, na masipala wa miganga.
  - Ku tekela enhlokweni hi xifumo tindziminkulu hinkwato leti vulavuriwaka, leti nge Xicewa, Xibarhwe, Xinghezi, Xikhalanga, Xikhoyisani, Xinambya, Xindzawu, Xindhevele, Xichangana, Xixona, ririmi ra swikoweto, Xisuthu, Xitonga, Xitswana, Xivhenda na Xiqhosa

- Ku tlakuseta vutivi bya xitshungu eka swa Vumbiwa

KAVANYISA KA 2

Swikongomelo swa Tiko (Swiyenge 8-34)

- Tiko ra Zimbabwe ri na swikongomelo swa Tiko, leswi vumbaka Tiko, hilaha swi kotekaka hakona ku karhi ku tirhisiwa swipfuno leswi nga kona, hi ku-
    - fikelela mafumele lamanene hi ku thola vatirhela xitshungu hi ku ya hi vuswikoti bya vona, ku lwisa vukungundzwana na ku tirhisa matimba hi ndlela yo hoxeka, na ku hakela mavandla ya tiko hinkwawo leswi enerisaka;
    - tlakuseta vun'we, ku rhula na ntshamiseko etikweni;
    - sirhelela timfanelo na mitshunxeko swa nkoka swa vanhu;
    - amukela ntirhelo ra le handle leri sirhelelaka ku navela ka rixaka, ku xixima nawu wa matikonyingi, ku tlakuseta ku hanyisana hi ku rhula na matiko man'wana na ku amukela ku ahluriwa ka madzolonga exikarhi ka matikonyingi hi ku rhula;
    - endla leswaku rixaka ri fikelela nhluvuko hi ku olova, ku endla leswaku vaakatiko va Zimbabwe va hluvuka eka swa ikhonomi; na ku tumbuluxa mitirho;
    - tlakuseta makumekelo ya swakudya, mindhavuko ya vanhu, ku ringana eka swa rimbewu, vuyimeri bya swifundza lebyi nga na vunene;
    - tlakuseta ku navela ka vana, vantshwa, lavakulu, lava tsoniweke/ lemaleke, valwi va nyimpi ya ntshuxeko, vatirhi, ndyangu na vukati;
    - nyika dyondzo ya mahala leyi tlhelaka yi va yansindziso eka vana;
    - nyika vutumbelo, vukorhokeri bya rihanyu bya masungulo lebyi ringaneke na lebyi fikelelekaka hi ku olova, makhomeriwe lamanene ya vanhu na ku kuma mpfuno wa xinawu, na mpfuno eka swa mitlangu na vuhungasi;
    - ku nghenisa eka milawu ya xikaya mitwanano leyi tiko ra Zimbabwe ri nga xirho xa yona.

KAVANYISA KA 3

Vuakatiko (Swiyenge swa 35-43)

- Vuakatiko bya Zimbabwe byi ta hi ku tswariwa, vutukuluxinguwe, kumbe hi ku tsarisa.
- Vaakatiko hinkwavo va na mfanelo yo ringana loko swi fika eka:
    - Ku sirheleriwa hi tiko;
    - Ku kuma tipasipoto na swilaveko swin'wana swo fambisa;
    - Papila ra ku velekiwa na mapapila man'wana ya vutiveki;
- Vaakatiko hi ku tswariwa hi lava:

- tswaleriweke Zimbabwe hi manana kumbe tatana loyi a ri muakatiko wa Zimbabwe kumbe un'wana wa vakokwana va yena a ri muakatiko hi ku tswariwa kumbe vutukuluxinguwe; kumbe
- loyi, loko a tswaleriwe ehandle ka tiko ra Zimbabwe, un'wana wa vatswari va yena a ri muakatiko wa Zimbabwe nakambe a ri xitshami xa Zimbabwe kambe a ri loyi a tirhelaka tiko kumbe loyi a tirhelaka nhlangano wa tiko rin'wana a ri handle ka Zimbabwe; kumbe
- loyi a kumekaka Zimbabwe a ri xihlangi (swihlangi) xa malembe lawa ya nga hansi ka 15 naswona vuakatiko na vatswari swi nga tivikani;
- tswaleriweke Zimbabwe Vumbiwa lebyi byi nge se tirha naswona un'we kumbe vatswari hinkwavo a va ri xirho xa nhlangano wa *Southern African Development Community* nakambe a tshama Zimbabwe hi vuamukeleki.

- Vaakatiko hi vutukuluxinguwe i vanhu lava tswaleriweke handle ka Zimbabwe laha tatana kumbe manana a vaka loyi a ri muakatiko wa Zimbabwe hi ku tswariwa kumbe hi vutukulunguwe kumbe un'wana wa vakokwana va vona a ri muakatiko wa Zimbabwe hi ku tswariwa kumbe vutukuluxinguwe naswona ku tswariwa ka vona ku tsariwile Zimbabwe.
- Vaakatiko hi ku tsarisa hi lava, eka nkarhi lowu va kombeleke ha wona, va nyikiwile vuakatiko bya Zimbabwe.
- Ku va muakatiko wa matiko mambirhi swi pfumeleriwa ehandle ko kanakana eka vaakatiko va Zimbabwe hi ku tswariwa.
- Nawu wu nga alela vuakatiko bya matiko mambirhi eka lava vuakatiko bya vona byi kumiweke hi vutukuluxinguwe kumbe ku tsarisa.
- Vuakatiko hi ku tswariwa byi nga herisiwa loko byi kumekile hi ku xisa, vuyimeri bya vunwa kumbe ku fihla ntiyiso wo karhi wa nkoka.
- Vuakatiko hi ku tsarisa byi nga herisiwa loko byi kumekile hi ku xisa, vuyimeri bya vunwa, ku fihla ntiyiso wo karhi wa nkoka, kumbe loko enkarhini wa nyimpi munhu loyi a khumbekaka a tinghenisile eka mabindzu lama nga handle ka nawu, ku burisana kumbe ku va na vunakulobye na bindzu ro karhi leri pfuneke nala wa Zimbabwe eka nyimpi yoleyo.
- Vuakatiko a byi nge herisiwi loko kuriku munhu yaloye u ta sala a nga ri na tiko leri a nga yaka eka rona.
- Bodo/huvo ya Vuakatiko na ya Vuhlapfa yi fanela ku simekiwa hi Palamente leswaku yi ta tirhana na timhaka ta vuakatiko na mapapila ya mpfumelelo wa ntirho.

KAVANYISA KA 4

Nhlavutelo wa Timfanelo (Swiyenge **44-87)**

Xiphemu 1

Milawu hi ku angarhela

- Munhu un'wana na un'wana na Tiko u bohiwa hi Nhlavutelo wa Timfanelo.

Xiphemu 2

Timfanelo na Mitshunxeko

Timfanelo na mitshunxeko swa nkoka hi leswi landzelaka:

- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo yo hanya
  - Nawu wu nga pfumela leswaku munhu a vanyiseriwa rifu loko a dlele munhu eka swiyimo leswi nga amukeriwiki hambi ku ri ku languteriwa;
  - Munhu loyi a nga wansati, munhu loyi a nga ni malembe lama hundzaka 70 kumbe loyi a ri na malembe lawa a ri hansi ka 21 loko a tivangela nandzu, a va fanelanga ku avanyiseriwa rifu.
  - Mfanelo ya n'wana loyi a nge se tswariwaka eZimbabwe ya sirheleriwa. Ku susa muyimani a swi pfumeleriwi hi nawu.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku va na ntshunxeko wa yena n'winyi naswona a nga fanelanga a:
  - Ku khotsiwa ehandle ko avanyisiwa kumbe ku va a pfumarisiwa ntshuxeko wa yena hi ndlela leyi nga twisisekiki kumbe hi maendlelo yo homboloka.
  - Ku khotseriwa ku va a tsandzekile ku hetisisa ntwanano wo karhi.
- Vanhu lava bohiweke kumbe ku khotsiwa va fanele ku:
  - Tivisiwa hi ta xivangelo xa ku bohiwa kumbe ku khotsiwa ka vona;
  - Pfumeleriwa ku tihlanganisa na vasati/vanuna va vona, kumbe xaka kumbe gqwetha laha va hakeleriwaka hi mfumo;
  - Hi ku tihakelela, ku tilavela qgwetha kumbe dokodela lowu va n'wi tsakelaka;
  - Ku khomiwa tanihi vanhu;
  - Loko a ha yimele ku avanyisiwa, ku tshunxiwa hi ku landza maendlelo lama nga twisisekaka hambi ya ri lawa ya nga landziki nawu na maendlelo yo karhi;
  - Tisiwa ekhoto exikarhi ka tiawara ta 24;
  - Va na mfanelo ya ku tikanetela ku bohiwa kumbe ku khotsiwa ka vona emahlweni ka khoto;
  - Va na mfanelo wo ala va miyele na ku tivisiwa hi ta mfanelo leyi;
  - A va fanelanga ku sindzisiwa ku tivula nandzu kumbe ku pfumela nandzu;
  - Va na mfanelo ya ku burisana kumbe ku endzeriwa hi vasati/vanuna kumbe nakulorhi, xaka, ku tihlawulela mutsundzuxi wa vukhongeri lebyi va tsakelaka kumbe munhu wihi na wihi;
  - Avanyisiwa eka nkarhi lowu twisisekaka, loko swi nga ri tano va fanela ku tshunxiwa hi ku landza maendlelo lama twisisekaka hambi ya ri lawa ya nga landzeleriki nawu na maendlelo yo karhi;
- Munhu un'wana na un'wana a nga endzela Khoto ya le Henhla ku ya kombela papila ra ku tshunxiwa ka yena*(habeas corpus)* loko a bohiwile ehandle ka nawu kumbe loko enkarhini wa ku bohiwa ka yena a nga tivikananga lomu a yisiweke kona.

- Munhu loyi a bohiwaka kumbe ku khotsiwa ehandle ka nawu u fanela ku rihiwa hi munhu loyi a nga na vutihlamuleri bya ku bohiwa kumbe ku khotsiwa ka yena.
- Munhu un'wana na un'wana u na xindzhuti lexi nga ka yena na mfanelo ya ku va xindzhuti lexi xi xiximiwa.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku va na vusirhelelo bya ximunhu lebyi katsaka mfanelo ya ku tihlamulela eka timhaka leti yelanaka na ku tswala na mfanelo wa ku va munhu a nga nyikeriwi leswaku a tirhisiwa eka nkambisiso wa xisayense.
- A ku na munhu loyi a fanelaka ku nyiketiwa eku vavisiweni kumbe eka makhomeriwe ya tihanyi na makhomeriwe kumbe ku tshinyiwa hi ndlela leyi chichaka ndzhuti wa yena.
- A ku na munhu loyi a fanelaka ku nyiketiwa eka vuhlonga kumbe leswaku a tirha mitirho yo karhi hi nsindziso. Vanhu hinkwavo va ringana emahlweni ka nawu nakambe munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku va a nga khomiwi hi ndlela yo homboloka kumbe ku ya xihlawuhlawu.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku van a xihundla:
  - Muti wa yena, miako kumbe nhundzu a swi nge mbambambambiwi ehandle ka mpfumelelo wa yena;
  - Nhundzu ya yena a yi nge tekiwi hi ku tirhisa ntamu;
  - Xihundla xa mabulo ya yena a xi fanelanga ku kavanyetiwa;
  - Xiyimo xa yena xa swa rihanyu a xi fanelanga xi paluxiwa.
- Munhu un'wana na un'wanana u ni mfanelo ya ntshuxeko wo hlengeletana no dyetana na van'wana naswona a nga fanelanga a sindzisiwa ku:
  - Va xirho kumbe ku fumiwa hi nhlangano wo karhi; kumbe
  - Va eka nhlengeletano wo karhi.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku va na ntshuxeko wa ripfalo nakambe a ku na munhu loyi a fanelaka ku sindzisiwa ku hlambanya eka leswi phikizanaka na vukhongeri kumbe vupfumeri bya yena.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ntshuxeko wo vulavula lowu katsaka:
  - Mfanelo ya ntshuxeko eka swa vuhangalasamahungu;
  - Ku sirheleriwa ka swihundla swa lava nyikaka vateki va mahungu mahungu
  - Ntshuxeko wa ku sungula vuhaxi na vuhangalasamahungu byin'wana bya mbulavurisano lebyi tirhisaka gezi naswona lebyi pfumeleriwaka hi tiko;

    Kambe ntshuxeko wo vulavula na ntshuxeko eka swa ku hangalasa mahungu a swi katsi ku hlohlotela madzolonga, ku seketela vuvengi kumbe mbulavulo lowu kombaka rivengo, ku onha vito kumbe xindzhuti swa munhu hi ndlela ya tihanyi kumbe ku onha mfanelo ya munhu ya ku va na xihundla hi ndlela ya tihanyi.
- Muakatiko un'wana na un'wana kumbe mutshami wa mikarhi hinkwayo wa Zimbabwe u ni mfanelo ya ku fikelela vuxokoxoko byihi na byihi lebyi nga vaka byi hlayisiwile hi tiko kumbe byi ri na vurhumiwa bya hulumende laha vuxokoxoko lebyi byi laveriwaka ku ta tihlamulela emahlweni ka xitshungu.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku fikelela vuxokoxoko byihi kumbe byihi lebyi nga vaka na munhu wihi kumbe wihi loko vuxokoxoko lebyi byi lavekela ku sirhelela mfanelo yo karhi.

- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo yaku hlawula ririmi leri a ri lavaka na ku nghenelela eka migingiriko yandhavuko lowu a wu lavaka.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku hlawula na ku tirha ntirho kumbe ku fambisa bindzu ro karhi kambe swi fanela swi lawuriwa hi nawu.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku tirha ntirho lowu faneleke laha a tirhaka a hlayisekile naswona a hakeriwa leswi faneleke swi tlhela swi twisiseka.
- Munhu un'wana na un'wana, ehandle ka switirhi swa vukorhokeri bya nhlayiseko, u ni mfanelo ya ku sungula na ku nghenelela eka mitlawa ya vatirhi na mihlangano ya vatirhi kumbe mihlangano ya vathori leyi a yi lavaka, mfanelo ya ku tinghenisa eka xitereko na vatirhikulobye na ku tlhela a kunguhata.
- Vavasati na vavanuna van i mfanelo yo hakeriwa ku fana eka ntirho wo fana.
- Muakatiko un'wana na un'wana u ni mfanelo yo fambafamba, mfanelo yo nghena Zimbabwe, mfanelo ya ku nga hlongoriwi etikweni na mfanelo ya ku va na pasipoto na mapapila man'wana ya riendzo, nakambe munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku fambafamba a tshunxekile eZimbabwe, ku tshama endhawini yihi na yihi ya Zimbabwe na ku rhurha eZimbabwe.
- Muakatiko un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku:
  - Fikelela nhlawulo lowu endliwaka hi nkarhi wa ntolovelo, hi vunene na ntshuxeko;
  - Endla nhlawulo wa xipolitiki hi ntshuxeko;
  - Wela eka vandla ra tipolitiki leri a ri tsakelaka;
  - Lemukisa vaakatiko, a tshunxekile, hi ta vunene bya vandla ra tipolitiki ro karhi kumbe swin'wana;
  - Hlawula eka mihlawulo hinkwayo na tirheferendhamu;
  - Hlawuleriwa xitulu xo karhi.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku khomiwa hi vunene hi vufambisi byo karhi
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku fikelela tikhoto, mfanelo ya ku kuma ku chuchisiwa kumbe ku avanyisiwa ka xihatla loku endliwaka hi vunene emahlweni ka khoto leyi simekiweke ehenhla ka nawu, leyi tiyimeleke yi ri yoxe na leyi tirhaka yi nga yi hi nghohe, na mfanelo ya ku tihlawulela gqwetha leri nga n'wi yimelelaka, kambe u fanela ku tihakelela yena n'wini.
- Munhu un'wana na un'wana loyi a hehliwaka hi nandzu wo karhi u ni mfanelo ya ku:
  - Voniwa a ri loyi a tengeke ku fika nkarhi lowu a to voniwa nandzu;
  - Tivisiwa hi xihatla hi swa ku lumbetiwa ka yena wa yena;
  - Nyikiwa nkarhi lowu faneleke wa ku tilavela vuyimeleri;
  - Hlawula na ku yimeleriwa hi gqwetha leri a ri tsakelaka hi ku tihakelela;
  - Yimeleriwa hi gqwetha leri rhumiweke hi tiko loko ku voniwile leswaku vuavanyisi a byinge endliwi hi vunene;
  - Va kona loko a karhi a avanyisiwa;
  - Vulavula a karhi a kaneta vumbhoni lebyi nga humesiwaka kumbe ku ala a miyele;
  - Va makanelwa ya avanyiso ya hundzuluxeriwa eka ririmi leri a ri twisisaka;

- Yisa nandzu wa yena eka khoto leyi nga henhla a karhi a kaneta nandzu kumbe xigwevo.

- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku kuma, ku tirhisa na ku lahla tinxakaxaka hinkwato ta tinhundzu kambe ku tirhisiwa milawu yo hambahambana loko swi ta eka misava ya vurimi.
- Ehandle ka misava ya vurimi, munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku ka a nga pfumarisiwi, hi nsindziso, tinhundzu ta yena ehandle ka loko:
  - Swi endliwa hi ku landza nawu lowu bohaka mani na mani;
  - Ku pfumarisiwa loku ku endliwa hi xikongomelo xa nhlayiseko na nsirhelelo wa xitshungu kumbe ntshamiseko wa xitshungu na swin'wana.
  - Loko nawu wu lerisa huvo leyi nga ni matimba yo pfumarisa leswaku yi nyika xitiviso lexi twisisekaka xa ku teka nhundzu na ku hakela ndziho lowu faneleke na hi vunene;
  - Nawu wu nyika mfanelo eka munhu loyi a tekeriwaka nhundzu ku vikela khoto loko vuamukeleki bya matekeriwe ya nhundzu byi kanakanisa, kumbe hi ku lava ku pfuniwa ku pima vuyo wa nhundzu, ku twisiseka (hi ku landza nawu) ka matekeriwe ya nhundzu, na mali ya ndziho.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo yo va na nhundzu, ku katsa na mbangu. Tiko ri nga teka misava ya vurimi hi xikongomelo xa ku:
  - yi lulamisela swa vurimi;
    lulamisa mbangu hi vuntshwa;
  - avela vanhu mbangu hi vuntshwa;

  Naswona:

  - a ku na ndziho lowu hakeriwaka eka leswi tekiweke ehandle ka leswi munhu a swi akeke a nge se tekeriwa. Loko misava ya vurimi yi tekeriwa muakatiko loyi a tshamaka lomu Zimbabwe, kumbe misava leyi sirheleriweke hi mitwanano mimbirhi, ndziho lowu heleleke wu fanela ku hakeriwa;
  - a ku na munhu loyi a nga alaka ku tekeriwa nhundzu ekhoto loko ku nga ri ku vilelela ndziho wa leswi a swi akeke a nge se tekeriwa;
  - Ku tekiwa ka nhundzu a ku fanelanga ku kanetiwa hi ku nyika swivangelo swa xihlawuhlawu;
- Misava ya vurimi leyi tekiweke enkarhini lowu a ku tshamisiwa vanhu hi vuntshwa etikweni, kumbe leyi yelanisiweke na swona ku nge se tirha vumbiwa lebyi, yi ala ya ha ri emandleni ya tiko naswona a ku na ndziho lowu nga hakeriwaka ehandle ka ndziho wa leswi akiweke misava yi nga se tekiwa.
- Mayelana na ku tekiwa ka misava ya vurimi hi nsindziso hi xikongomelo xa ku phakela vanhu hi vuntshwa, mavonelo lawa ya landzelaka i ya nkoka lowu tlulaka hinkwaswo, lawa ya nge, vanhu va Zimbabwe va tekeriwile misava ya vona enkarhini wa vukolonyi, na hi vuhomboloki bya xikolonyi; vanhu va Zimbabwe va lwile nyimpi leswaku va tlhela va kuma tiko ra vona, hikokwalaho va fanela ku

  pfuxeta timfanelo ta vona leswaku va tlhela va kuma vun'winyi bya misava ya vona.

- Mfumo wa xikolonyi lowu a wu ri kona, lowu nga riki mfumo wa Zimbabwe, wu ni ntirho wa ku riha misava ya vurimi leyi tekiweke hi nsindziso hi xikongomelo xa ku tshamisa vanhu hi vuntshwa.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku:
  - Va eka mbangu lowu nga kavanyetiki rihanyu na nhlayiseko;
  - Va mbangu lowu a nga eka wona wu sirheleriwa hi xikongomelo xa ku wu hlayisela tixaka leti ta ha taka;
- Muakatiko un'wana na un'wana na mutshami wa Zimbabwe wa mikarhi hinkwayo u ni mfanelo ya ku kuma dyondzo ya masungulo leyi hakeriwaka hi tiko.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo ya ku simeka na ku fambisa/hlayisa mavandla ya dyondzo ya xiyimo lexi amukelekaka, hi ku tirhisa mali ya yena, kambe a va fanelanga va hlawula vanhu ku ya hi swiyimo swihi na swihi leswi ariwaka hi vumbiwa lebyi.
- Muakatiko un'wana na un'wana wa Zimbabwe na loyi a nga mutshami wa Zimbabwe wa mikarhi hinkwayo u ni mfanelo ya ku fikelela vukorhokeri bya masungulo bya swa rihanyu lebyi katsaka vukorhokeri bya nkhatalelo eka lava tswalaka kumbe lava nga na mavabyi lama tekaka nkarhi wo leha.
- A ku na munhu loyi a fanelaka ku aleriwa ku tshunguriwa eka ndhawu yihi kumbe yihi ya nkhatalelo wa vutshunguri.
- Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo yo kuma swakudya leswi ringaneke na ku kuma mati lawa ya tengeke, ya hlayisekeke na lawa ya kotekaka ku fambafamba na wona.
- Munhu un'wana na un'wana loyi a fikiseke malembe ya 18 u ni mfanelo ya ku tisungulela muti naswona a ku na munhu loyi a fanelaka ku nghenisiwa eka timhaka ta vukati hi nsindziso.
- Vanhu va rimbewu rin'we a va pfumeleriwi ku tekana.

Xiphemu 1

Timfanelo to engetelela

- Wansati un'wana na un'wana u ni ntikelo wa ximunhu wo fana na wa vavanuna, leswi katsaka ndzinganelo na le ka swivandla swa tipolitiki, eku hanyisaneni ka vanhu ka siku na siku na le ka migingiriko yo karhi ya swa timali.
- Vavasati va ni timfanelo leti fanaka na ta vavanuna loko swi fika eka ku hlayisa na vun'winyi bya vana.
- Milawu hinkwayo, mitolovelo, maendlelo na mindhavuko leswi kavanyetaka timfanelo ta vavasati swi tekiwa swi ri leswi dlaweke ku fika eka xipimo lexi swi dlayeke timfanelo ta vavasati haxona.
- N'wana un'wana na un'wana u na timfanelo leti landzelaka:
  - mfanelo ya ku khomiwa ku fana ni van'wana emahlweni ka nawu, laha ku katsiwaka mfanelo ya ku yingisiwa;
  - mfanelo ya ku va na vito na xivongo;

- Ku kumeriwa papila ra ku tswariwa hi xihatla;
- mfanelo ya ku hlayisiwa hi ndyangu na vatswari;
- ku sirheleriwa eka ku xanisiwa eka swa timali na masangu;
- ku ka a nga thoriwi eka ntlawa wo karhi wa masocha kumbe ku nghenelela eka mpfilupfilu na timholovo ta masocha laha ku tirhisiwaka swibamu na swin'wana swo lwa hi swona;
- ku ka a nga sindzisiwi ku nghenelela eka nghingiriko wihi na wihi wa vupolitiki;
- ku ka a nga khotsiwi, ehandle ka loko ka ha ri hava leswi nga endliwaka leswi antswaka;

➢ Lava dyuhaleke, ku nga lava nga na malembe lama hundzaka makumenkombo (70), va ni mfanelo ya ku:
- amukela mpfuno na ku hlayisiwa ku suka eka vamindyangu ya vona na Tiko;
- amukela mpfuno wa mali hi ndlela ya nhlayiseko na ku hanya kahle ka vanhu;

➢ Vanhu lava lemaleke va fanela:
- va pfuniwa leswaku va fikelela ku tiyimela eka swa vutomi
- va pfuniwa ku hanya na mindyangu ya vona naswona va nghenelela eka migingiriko ya vuhungasi, vuhanyisani na ya vutshila byo karhi.
- Ku sirheleriwa eka ku xanisiwa na ku tirhisiwa hi ndlela leyi nga fanelangiki;
- Va pfumeleriwa ku fikelela vutshunguri bya miehleketo na vutshunguri byin'wana bya nkoka.

➢ Vatokoti va nyimpi ya ntshuxeko, ku nga lava lweke eka nyimpi ya ntshuxeko, lava pfuneke eka nyimpi ya ntshunxeko na lava khotsiweke enkarhini wa nyimpi ya ntshuxeko va fanela ku anakanyiwa hi laha swi faneleke hakona hi ku va hlayisa leswi faneleke na ku vona leswaku va fikelela nkhatalelo wa vutshunguri bya masungulo, hikokwalaho ko va va hoxile xandla eka ntshuxeko wa tiko ra Zimbabwe.

Xiphemu 4 na 5

Ku tiyisisa na mindzilekano ya timfanelo na mitshunxeko swa nkoka

➢ Munhu un'wana na un'wana loyi a yimelaka munhu kumbe vanhu van'wana u ni mfanelo ya ku ya khoto ku ya tiyisisa timfanelo ta ximunhu.

➢ Timfanelo na mitshunxeko swa nkoka swi fanela ku tirhisiwa hi ku tekela enhlokweni timfanelo ta van'wana.

➢ Timfanelo ta ximunhu ti nga pimiwa hi nawu lowu bohaka mani na mani, laha swi endliwaka hi ndlela leyi faneleke na leyi amukelekaka emugangeni wa xidemokirasi.

➢ A ku na nawu lowu pimaka:
- mfanelo ya ku hanya ehandle ka loko munhu loyi a khumbekaka a avanyiseriwe rifu;
- mfanelo ya ku va na ntikelo wa ximunhu;
- mfanelo ya ku ka a nga vavisiwi kumbe ku khomiwa hi tihanyi, ku khomiwa kumbe ku tshinyiwa hi ndlela leyi chichaka xindzhuti xa munhu;

- mfanelo wa ku ka a nga nyiketiwi eka vuhlonga;
- mfanelo ya ku avanyisiwa hi vunene;
- mfanelo ya ku kuma papila ra mpfumelelo ra ku paluxa lomu munhu wo karhi loyi a khotsiweke a nga kona.

➢ Hi nkarhi wa makhombo ya xihatla, timfanelo na mitshunxeko swa nkoka, ehandle ka leswi kombisiweke henhla, swi nga engeta swi pimiwa hi ku landzelela nawu lowu tsariweke;

➢ Ku onhiwa ka timfanelo hi nkarhi wa makhombo ya xihatla ku nga fikisa munhu eku avanyisiweni kumbe makhomeriwe yo karhi ya xinawu naswona a ku na munhu loyi a nga sirheleriwaka hi nawu wihi kumbe wihi eka nandzu lowu.

KAVANYISA KA 5

Komitinkulu (Swiyenge swa 88-115)

Xiphemu 1

Matimba lama hetisekeke

➢ Matimba lama hetisekeke ma suka evanhwini naswona ma fanela ma tirhisiwa hi ku landza Vumbiwa lebyi.

➢ Matimba lama hetisekeke ma vekiwa ehenhla ka Murhangeri wa Tiko loyi a ma tirhisaka a ri ka khabinete tanihilaha swi kombisiweke hakona eka Vumbiwa lebyi.

Xiphemu 2

Vurhangeri bya Tiko

➢ Murhangeri wa Tiko hi yena Nhloko ya Tiko na Hulumende naswona hi yena ndhunankulu ya mavutu.

➢ Murhangeri wa Tiko u fanela ku:
- seketela, sirhelela, yingisa, na ku xixima Vumbiwa na nawu;
- ku tlakuseta vun'we na ku rhula erixakeni;
- anakanya na ku xixima makungu ya nyimpi ya ntshuxeko;
- ku tiyisisa timfanelo na mitshunxeko swa nkoka na matimba ya nawu;
- xixima ku hambanahambana ka tinxaka ta vanhu na miganga swa Zimbabwe.

➢ Munhu loyi a nga muakatiko hi ku tswariwa kumbe hi vutukulunguwe, a ri muhlawuri loyi a tsariseke, a ri na malembe ya 40 hi vukhale, naswona a ri xitshami xa Zimbabwe u lulameriwile hi ku hlawuleriwa xitshamu xa Murhangeri wa Tiko kumbe Museketeri wa Murhangeri wa Tiko.

- Munhu loyi a yimelaka ku hlawuriwa tanihi Murhangeri wa Tiko u fanela ku tihlawulela vanghana vambirhi lava a tirhisanaka na vona.
- Muyimelakuhlawuriwa loyi a nga khomiwangiki kahle hi nhlawulo wa Murhangeri wa Tiko kumbe Museketeri wa Murhangeri wa Tiko a nga kombisa ku nga fambisiwanga kahle ka nhlawulo emahlweni ka Khoto ya Vumbiwa. Khoto ya Vumbiwa yi fanela ku ahlula no tsema xivilelo lexi ku nga se hela masiku ya 14.
- Nkarhi wa ku va entirhweni wa Murhangeri wa Tiko i titheme timbirhi laha theme yin'wana na yin'wana yi nga na malembe ya ntlhanu.
- Murhangeri wa Tiko kumbe Museketeri wa Murhangeri wa Tiko a nga tshika ntirho wa yena.
- Murhangeri wa Tiko kumbe Museketeri wa Murhangeri wa Tiko a nga humesiwa ntirho hikokwalaho ka swivangelo leswi landzelaka:
  - ku va na mahanyelo kumbe maendlelo lama tlurisaka hi ku homboloka;
  - ku tsandzeka ku yingisa, ku seketela na ku sirhelela Vumbiwa;
  - Ku tlula swileriso swa Vumbiwa hi mavomu;
  - loko a tsandzeka ku fambisa migingiriko ya ntirho wa yena hikokwalaho ka ku tsana ka miri kumbe ka miehleketo;
- Murhangeri wa Tiko a nga bohiwi hi nawu wihi na wihi eka timhaka leti a ti endlaka hi yexe ku kala a ya huma ntirho wa vurhangeri bya tiko. Eka migingiriko ya ximfumo, vutshembeki i vutisirheleri.
- Loko Murhangeri wa Tiko a lova, ku tshika ntirho kumbe ku humesiwa ntirho, Museketeri wa yena lowo sungula u ta teka xitshamu xa vurhangeri ku kala ku ya hela nkarhi lowu Murhangeri loyi a ri kona a nga fanela ku wu heta a ri exitshan'wini;

Xiphemu 3

Vaholobye, Vaseketeri va Vaholobye na Khabinete

- Murhangeri wa Tiko, hi ku leteriwa hi makungu ya swifundza na ndzinganiso wa timbewu, u hlawula Vaholobye na Vaseketeri va Vaholobye ku suka eka swirho swa Palamente. Lava nga hundziki ntlhanu (5) va nga thoriwa va huma ehandle ka Palamente hikokwalaho ka vuswikoti/vutlhari eka swa ntirho na ku tinyikela ka vona.
- Khabinete yi ni vutihlamuleri eka ku kongomisiwa ka migingiriko ya Hulumende, ku fambisa ntirho wa Hulumende ePalamente, ku lulamisa, ku simeka na ku tirhisa milawu ya tiko na ku tsundzuxa Murhangeri wa Tiko.

Xiphemu 5

Gqwethankulu

- Ku ni gqwethankulu loyi a nga mutsundzuxinkulu wa xinawu wa Murhangeri wa Tiko na Khabinete naswona u thoriwa hi ku tsakeriwa hi Murhangeri wa Tiko.
- Ku Chuchisa hinkwako se ku ta endliwahi Vandla ro Chuchisa ra Rixaka leri nga ta rhangeriwa hi Muchuchisinkulu.

KAVANYISA KA 6

Huvo ya Milawu (Swiyenge swa 116-117)

Xiphemu 1

Matimba ya Huvo ya Milawu

- Huvo ya Milawu yi vumbiwile hi Palamente na Murhangeri wa Tiko.
- Matimba ya Huvo ya Milawu ya huma evanhwini naswona:
  - Matimba ya ku pfuxeta Vumbiwa lebyi ya nyikiwile eka Huvo ya Milawu;
  - Leswaku yi vumba milawu leyi kucetelaka ku rhula, ntshamiseko na mafumele lamanene;
  - Ku pambulela matimba ya milawu eka vandla kumbe huvo yo karhi ya le hansi.

Xiphemu 2

Palamente

- Palamente:
  - yi vumbiwile hi Huvonkulu (Seneti) na Nhlengeletano ya Rixaka.
- yi fanela ku sirhelela Vumbiwa na ku tlakuseta mafumele ya xidemokirasi;
- yi ni matimba ya ku langutela ku landzeleriwa ka Vumbiwa.
- vayimeri hinkwavo va hulumende va tihlamulela eka Palamente.

Xiphemu 3

Huvonkulu (Seneti)

- Huvonkulu yi vumbiwile hi Swirho swa Seneti swa 80 leswi:
  - 6 wa swona swi hlawuriwaka swi huma eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana hi ku tirhisa mahlawulelo ya ndzinganelo

- 16 wa swona ku nga tihosi laha timbirhi ta tona ti hlawuriwaka hi nhlengeletano ya swifundzankulu ya tihosi ta xifundzankulu xin'wana na xin'wana. Laha a ku katsiwi madorobankulu ya Harare na Bulawayo.
- swimbirhi swa swona i murhangeri na museketeri wa murhangeri wa Huvo ya Rixaka ya Tihosi.
- swimbirhi swi hlawuleriwa ku yimela vanhu lava tsoniweke/lemaleke.

➢ Swirho swa Huvonkulu leswi hlawuriweke hi ku tirhisa ndlela ya mahlawulele ya ndzinganelo swi fanela ku hlawuriwa hi ku tirhisa nongonoko wa swirho swa vandla lowu tirhaka hi ku leteriwa hi tivhoti leti endleriweke vayimelakuhlawulwa lava yimelaka mavandla ya tipolitiki eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana eka nhlawulo wo angarhela wa swirho swa Nhlengeletano ya Rixaka, naswona laha vayimelakuhlawulwa vaxisati na vaxinuna va longoloxiwaka eka nongonoko wun'we hi ku siyerisana, nongonoko wun'wana na wun'wana wu karhi wu sungula hi wansati.

➢ Xirho xa Huvonkulu xi fanela ku va muhlawuri loyi a tsariseke naswona a ri wa malembe lama nga riki hansi ka 40; Xirho xa Huvonkulu lexi nga hosi xi fanela ku ala xi ri hosi; Swirho swa Huvonkulu leswi yimelaka vatsoniwa swi fanela ku va leswi tsoniweke na swona.

➢ Munhu a nga aleriwa ku hlawuleriwa vuseneti loko a aleriwile ku hlawula (vhota) kumbe loko a siyile xitulu ePalamente exikarhi ka malembe ya ntlhanu a hlawuriwile, hikokwalaho ka ku va a khomiwile hi nandzu wo karhi, kumbe loko a ri xirho xa Palamente.

➢ Murhangeri wa Huvonkulu na Museketeri wa Murhangeri wa Huvonkulu hi vona va fambisaka Huvonkulu.

Xiphemu 4

Nhlengeletano ya Rixaka

➢ Nhlengelatano ya Rixaka yi vumbiwile hi:
- Swirho swa 210 leswi hlawuriweke hi ku tirhisa baloti ya xihundla ku suka eka swifundza swa vahlawuri swa 210 leswi tiko ra Zimbabwe ri aviweke hi swona.
- eka tiPalamente timbirhi endzhaku ka ku va Vumbiwa lebyi byi sungurile ku tirha, swirho leswi fikaka 60, laha tsevu (6) swi nga ta hlawuriwa swi huma eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana, hi ku tirhisa nhlayo ya vuyimeri leyi leteriwaka hi tivhoti leti kumiweke hi vayimelakuhlawulwa lava yimelaka mavandla ya tipolitiki eka nhlawulo wo angarhela wo hlawula vayimeri va swifundza eswifundzeninkulu.

➢ Swilaveko swa ku nghena ntirho na swo huma ntirho swa fana na swa vuseneti swo hambana ntsena eka malembe lawa ya nga faneriki ku va hansi ka 21.

➢ Xivulavuri na Museketeri wa Xivulavuri hi vona va fambisaka Nhlengeletano ya Rixaka.

Xiphemu 5

Nkarhi na Matholeriwe ya Xirho xa Nhlengeletano ya Rixaka

- Swiyimo leswi endlaka leswaku xirho xa Palamente xi huma ntirho swi kombisiwile hi vuenti eka Vumbiwa naswona swi katsa ku va xirho xi suka eka vandla ra vupolitiki ro karhi xi ya eka rin'wana, ku tshika ntirho, ku khomiwa hi nandzu, na ku khomiwa hi nandzu lowu yelanaka na swa nhlawulo.

Xiphemu 6

Matimba ya Palamente

- Palamente yi na matimba ya ku simeka, ku kanela kumbe ku ala nawu wihi kumbe wihi.
- Matimba ya xinawu ya Palamente ya tirha hi ku tirhisa nawu wa Palamente.
- Maendlelo wa ku tiyisisiwa na ku tirhisiwa ka milawu wu kombisiwile hi vuenti eka Nongonoko wa vuntlhanu
- Palamente ya swi kota ku pambulela matimba ya ku vumba milawu.

Xiphemu 7

Mafambiseriwe ya swilo ePalamente

- Nhloko ya Palamente i Xivulavuri nakambe Nhloko ya Huvonkulu (Seneti) i Murhangeri wa Huvonkulu.
- Matsalani wa Palamente hi yena nhloko ya vufambisi bya Palamente naswona u na nkarhi wa ku va ntirhweni lowu pimiweke wa theme ya malembe ya ntlhanu lawa ya pfuxetiwaka kan'we.

Xiphemu 8

Malembe ya ntirho, ku Mbundzuxiwa na Mitshamo

- Palamente yi hlawuleriwa ku tirha eka theme ya malembe ya ntlhanu naswona yi va leyi mbundzuxiweke eka siku leri tlhandlamiwaka hi siku ra nhlawulo.
- Palamente yi nga boha leswaku yi mbundzuxiwa naswona loko swi va tano Murhangeri wa Tiko hi yena loyi a faneleke ku yi mbundzuxa.
- Loko Palamente yi ala, hi ndlela leyi nga twisisekiki, ku nyika makungu ya nawu ya maavelo, Murhangeri wa Tiko a nga yi mbundzuxa kambe ku mbundzuxiwa ka yona

ku nga ariwa hi Khoto ya Vumbiwa loko xin'wana Xirho xa Palamente xi tsalelana na va Khoto ya Vumbiwa.

- Loko swilo swi karhi swi famba kahle, Murhangeri wa Tiko u fanela ku rhamba nhlawulo exikarhi ka masiku ya 30 theme ya Palamente yi nge se fika makumu.
- Nhlawulo wo angarhela lowu endliwaka endzhaku ka ku va Palamente yi mbundzuxiwile, ku nga ri ku hela ka theme ya yona, wu fanela ku endliwa exikarhi ka masiku ya 90 ku suka eka siku ra ku mbundzuxiwa ka Palamente.
- Murhangeri wa Tiko u fanela ku vonisana na Vandla ra Nhlawulo a nge se boha siku ra nhlawulo wo angarhela wihi na wihi.
- Ntshamo wa Palamente wo sungula wu endliwa exikarhi ka masiku ya 90 Murhangeri wa Tiko a sungurile ntirho.
- Yindlu yin'wana na yin'wana ya Palamente yi tihlawulela masiku ya yona yo hlengeletana kambe Murhangeri wa Tiko a nga lerisa Palamente nkarhi wihi na wihi leswaku yi endla ntirho wo karhi, naswona a ku fanelanga ku va na masiku ya 180 yindlu yi nge se va na ntshamo.
- Swirho swa vufambisi bya Palamente na Swirho swa Palamente swi na ntshuxeko wo vulavula ePalamente naswona a va nyikiwi nandzu kumbe ku boheriwa swihi na swihi eka leswi va swi vulavulaka loko va ri ePalamente.
- Vaakatiko va nga tisa swirilo eka Palamente.

KAVANYISA KA 7

Nhlawulo (Swiyenge 155-161)

Xiphemu xa 1

Nhlawulo na Mafambiselo ya Wona

- Mihlawulo yi fanela ku endliwa hi vunene, hi ku tshunxeka na hi ku rhula, naswona yi endliwa hi baloti ya xihundla leyi leteriwaka hi mfanelo wo angarhela wo nghena ka nhlawulo na ndzinganelo wa tivhoti, leswi endliwaka ehandle ka madzolonga.
- Vandla ra nhlawulo ri fanela ku vona leswaku:
  - Nhlawulo wu endliwa hi ndlela yo olova, yo hetiseka, leyi landzelelekaka,yo sirheleleka na leyi nga erivaleni;
  - Mbuyelo wa nhlawulo kumbe rheferendhamu wu tivisiwa hi xihatla endzhaku ka ku va nhlawulo wu gimetiwile;
  - Madzolonga na mihupani yin'wana leyi humelelaka hi mikarhi ya nhlawulo a swi languteriwi ku va kona;
  - Switirho swa nhlawulo swi fanela ku vekiwa laha swi hlayisekeke;
- Tiko hi ku tirhisa nawu kumbe tindlela tin'wana, ri fanela ku vona leswaku:

- Vaakatiko hinkwavo lava nga ni mfanelo ya ku nghena eka nhlawulo, ku nga lava kombisiweke eka Nongonoko wa Vumune**,** i vahlawuri lava tsariseke.
- Muakatiko un'wana na un'wana loyi a nga ni mfanelo yo hlawula u ni nkarhi wo hlawula;
- Mavandla ya tipolitiki na vayimelakuhlawulwa va kota ku fikelela mahungu na michumu hinkwayo leyi nga ta va pfuna ku endla migingiriko ya vona hi tindlela leti hetisekeke;
- Mavandla ya tipolitiki na vayimelakuhlawulwa va fikelela vuhangalasamahungu bya gezi na lebyi khandziyisiweke, hi vunene na hi ku ringana, leswi nga swa xitshungu na swa mihlangano yo karhi ya xihundla;
- Madzolonga ya nhlawulo ya fanela ku ahluriwa hi xihatla;

➢ Nawu wa swa nhlawulo wu fanela, exikarhi ka swin'wana, ku:
- Ba mindzilakano ya swifundza swa vahlawuri na tiwadi hi ku landzelela mikarhi yo karhi leyi vekiweke;
- Ku tsarisa va hlawuri;
- Ku lawula matikhomele ya mavandlaya tipolitiki na vayimelakuhlawulwa;
- Ku va na mahlawulele ya ndzinganelo lawa ya faneleke ku tirhisiwa ku kuma vanhu lava fanelaka ku nghena ntirho hi ndlela yoleyo**;**
- vona leswaku ka hlawuriwa Xirho xa Huvonkulu lexi yimelaka vanhu lavatsoniweke;
- vayimelakuhlawulwa va tsavuriwa eka xitshungu eka masiku lawa a nga riki hansi ka 14 nhlawulo wu endliwile na masiku lawa ya nga riki hansi ka 30 ku nge se va na nhlawulo.

➢ A ku na mpfuxeto lowu nga endliwaka eka Nawu wa Nhlawulo kumbe eka nawu wun'wana wo engetelela ehandle ka ku va swi bumabumeriwile hi Vandla ra Nhlawulo;

➢ Endzhaku ka ku va ku rhambiwile nhlawulo, ku hundzuriwa ka Nawu wa Nhlawulo kumbe lowo engetelela a swi nge kavanyeti nchumu eka nhlawulo lowu rhambiweke.

Xiphemu 2

Nkarhi wa Nhlawulo

➢ Nhlawulo wo angarhela wu fanela ku endliwa:
- Ku nga se hela masiku ya 30 Palamente yi mbundzuxiwile kumbe theme ya yona yi fikile makumu; kumbe
- Exikarhi ka masiku ya 90 endzhaku ka ku va ku mbundzuxiwa ka yona ku lulamisiwile; kumbe
- Eka masiku ya 90 Palamente yi mbundzuxiwile hi ku mbundzuxiwa loku landzeriwaka hi nhlawulo wa nkalavutshembi eka hulumende;

➢ Mihlawulo yo angarhela ya timasipala ta miganga yi fanela ku endliwa nkarhi wun'we na ya vurhangeri bya tiko na mihlawulo ya Palamente.

- Mihlawulo ya miganga yi fanela ku endliwa exikarhi ka masiku ya 90 swivandla swi humile, ehandle ka loko swi huma exikarhi ka tin'hweti ta kaye (9) ku nge se va na nhlawulo wo angarhela laha swivandla leswo pfuleka swi alaka swi pfuriwile ku kala nhlawulo wo angarhela wu ya endliwa.
- Hi ku ya hi Vumbiwa lebyi, swivandla swo pfuleka hinkwaswo leswi fanelaka ku pfariwa hi vatirhi lava sungulaka va hlawuriwa swi fanela ku pfariwa exikarhi ka masiku ya 90

Xiphemu 3

Ndzilakano wa Tindhawu ta nhlawulo

- Ku endlela leswaku ku ta hlawuriwa Swirho swa Palamente, Vandla ra Nhlawulo ri fanela ku ava tiko ra Zimbabwe hi swifundza swa vahlawuri swa 210 naswona eku hlawuriweni ka tikhanselara ri fanela ku ava tiko hi tiwadi hi ku landzelela swiletelo swa le ka Vumbiwa.
- Mindzilakano ya tindhawu ta nhlawulo yi fanela ku endliwa eka malembe ya khume man'wana na man'wana hi xihatla endzhaku ka loko ku hlayiwile vanhu.
- Ndzilakano lowu endliweke eka tin'hweti leti nga hansi ka tsevu (6) ku nge se endliwa nhlawulo a wu nge tekeriwi enhlokweni eka nhlawulo lowu langutaniweke na wona.
- Xiviko xo sungula xa swa mindzilakano xi fanela ku vikiwa hi Murhangeri wa Tiko emahlweni ka Palamente naswona Vandla ra Nhlawulo ri fanela ku xuxa hi mavonelo ya Palamente ri nge se yisa xiviko xo hetelela eka Murhangeri wa Tiko naswona xiboho xa Vandla i xo hetelela.
- Murhangeri wa Tiko u fanela ku khandziyisa xiviko lexi kombaka mavito, mindzilakano ya tiwadi na ya swifundza swa vahlawuri exikarhi ka masiku ya 14 endzhaku ka loko a amukerile xiviko xo hetelela.

KAVANYISA KA 8

Huvo ya Vuavanyisi na Tikhoto (162-193)

Xiphemu 1

Endlelo ra Khoto

- Matimba ya vuavanyisi ya huma evanhwini naswona ya tirha ya ri eka tikhoto, leti nge, Khoto ya Vumbiwa, Khotonkulu, Khoto ya le Henhla, Khoto ya swa Mitirho, Khoto ya Vufambisi, khoto ya majisitarata, khoto ya Xintu na tikhoto tin'wana leti simekiwaka hi nawu wa Palamente kumbe ehansi ka nawu wa Palamente.

- Muavanyisinkulu, Museketeri wa Muavanyisinkulu, vaavanyisi van'wana va tikhoto na vanhu lava fambisaka khoto ya majisitarata na khoto ya xintu hi vona va vumbaka vuavanyisi.
- Tikhoto i mavandla lawa ya tiyimeleke ya ri woxe naswona ya tirha ya ri hansi ka Vumbiwa nakambe ntshuxeko wa tona na matirhele ya tona yo ka ti nga yi hi nghohe ya simekiwile ematimbeni ya nawu na mafumele ya xidemokirasi.
- Tiko ri fanela ku sirhelela tikhoto.
- Swirho swa vuavanyisi swi fanela ku leteriwa hi maendlelo lama landzelaka:
  - Vululami byi fanela ku endleriwa munhu un'wana na un'wana;
  - Vululami byi fanela ku endliwa ehandle ko dya nkarhi;
  - Xandla xa khoto i xa nkoka eka nhlayiseko wa timfanelo ta vanhu na mitshunxeko na ku hloniphiwa ka nawu;
- Swirho swa vuavanyisi a swi fanelanga swi nghenelela eka migingiriko ya vupolitiki kumbe ku amukela kumbe ku kombela tinyiko, kambe swi fanela ku nyika nkhatalelo wo sungula eka ntirho wa swona na ku landzelela swilaveko swa nawu.
- Khoto ya Vumbiwa hi yona khoto ya xiyimo xa le henhla eka timhaka hinkwato leti khumbaka vumbiwa.
- Khotonkulu hi yona khoto ya xiyimo xa le henhla leyi tivikanaka nakambe hi yona khoto yo gimeta eka swa vuavanyisi bya timhaka hinkwato ehandle ka timhaka leti fambelanaka na vumbiwa laha Khoto ya Vumbiwa yi nghenelelaka.
- Khoto ya le Henhla i khoto ya xiyimo xa le henhla leyi tivikanaka.
- Khoto ya swa Mitirho na Khoto ya swa Vufambisi i tikhoto leti tivikanaka.
- Huvo ya vaavanyisi, ku simekiwa na ku vumbiwa ka tikhoto ta ximajisitarata, na tikhoto ta nawu ta xintu ti fanela ku tekeriwa enhlokweni eka Nawu wa Palamente.

Xiphemu 2

Matholeriwe na Nkarhi wa Swirho swa Vuavanyisi

- Swilaveko swa ku va muavanyisi wa khoto yin'wana na yin'wana, nkarhi wa ku va entirhweni na mafambisele ya swa ku thoriwa na ku humesiwa ntirho swi tsariwile hi ku nyika vuxokoxoko eka Vumbiwa.
- Xilaveko xa xiyimo xa le hansi xa ku va muavanyisi i ku va munhu a vile gqwetha eka malembe ya nkombo (7) kambe malembe ya khume i xilaveko xa le hansi xa ku va muavanyisi wa Khotonkulu na malembe ya khumembirhi eka vaavanyisi va Khoto ya Vumbiwa.
- Vaavanyisi se va ta thoriwa hi ndlela leyi-
  - Ku navetisa swivandla swo pfuleka;
  - Ku rhamba Murhangeri wa Tiko na xitshungu ku ta tsavula lava nga thoriwaka;
  - Ku nghenisa lava hlawuriweke eka nhlokohliso lowu endliwaka erivaleni;
  - Ku lulamisa nongonoko wa vahlawuriwa varharhu lava nga nghenaka ntirho;

- Ku rhumela nongonoko eka Murhangeri wa Tiko leswaku a ta thola loyi a faneleke.

- Hikokwalaho ka ku pimiwa ka malembe yo ya mudendeni ya vaavanyisi hinkwavo, vaavanyisi va Khoto ya Vumbiwa va thoriwa eka theme leyi nga pfuxetiwiki, leyi nga hundziki malembe ya 15. Vaavanyisi va Khotonkulu na va Khoto ya le Henhla va tirha ku kala va va na malembe ya 70 ya ku tswariwa.
- Muavanyisi a nga humesiwa ntirho ntsena loko:
  - A tsandzeka ku tirha ntirho hikokwalaho ka ku tsana ka miri kumbe miehleketo;
  - A tsandzeka swinene ku tirha ntirho lowu a tholeriweke wona;
  - A va na vuhomboloki lebyikulu.
- Muavanyisi u susiwa exitulwini hi ku landza swibumabumelo leswi nyikiwaka hi huvo ya vulavisisi leyi simekeriweke sweswo hi Murhangeri wa Tiko naswona huvo leyi yi fanela ku vumbiwa hi swirho leswi nga riki hansi ka swinharhu.
- Murhangeri wa Tiko u fanela ku tirha hi ku landzelela swibumabumelo swa huvo leyi.

Xiphemu 3

Vukorhokeri bya Vandla ra Vuavanyisi

- Huvo ya Vaavanyisi yi ta fambisiwa hi Vukorhokeri bya Vandla ra Vuavanyisi naswona yi rhangeriwa hi Muavanyisinkulu.
- Mavumberiwe ya yona ya kombisiwile hi vuxokoxoko endzeni ka Vumbiwa.
- Mitirho ya yona yi katsa:
  - Ku tsundzuxa hulumende eka timhaka leti fambelanaka na vuavanyisi na ku fambisa swilo hi vululami;
  - Ku tlakuseta na ku kucetela ntshuxeko na vutihlamuleri swa vuavanyisi na matirhele lawa ya hetisekeke, na vufambisi bya vululami lebyi nga erivaleni;
  - Ku vumba swinawana leswi fambelanaka na vuavanyisi.
- Vandla ri fanela ku endla ntirho wa rona hi ndlela ya vunene na leyo tenga.

KAVANYISA KA 9

Misinya ya Maendlelo eka Vufambisi na Vurhangeri bya Xitshungu

- Kavanyisa loku ku paluxa milawu leyi lawulaka vufambisi eka leswi khumbaka xitshungu xa tiko. Milawu leyi yi angarhela hulumende na mavandla ya yona hinkwawo, vufambisi bya miganga, mavandla lawa ya nga hansi ka hulumende na tikhampani ta hulumende na vanhu lava nga na switulu eka mavandla yo tirhela

  switshungu.

1. **Swa Nkoka na Milawu**

- Eka vufambisi bya xitshungu, leswi landzelaka swi fanela ku tekeriwa enhlokweni mikarhi hinkwayo:
    - Maendlelo ya nkoka lawa ya teke na Vumbiwa lebyi;
    - vutikhomi bya xitirho na ku tikhoma ximunhu;
    - vuswikoti na nhlayiselo lerinene ra swilo;
    - ku ringana ka vanhu na ku nga yi hi nghohe;
    - ku hlamula lava lavaka ku pfuniwa hi xihatla;
    - vufambisi lebyi fikelelekaka, lebyi tengeke, lebyi nga na vutihlamuleri na lebyi tirhanaka na swilaveko swa nhluvuko;
    - ku nghenelela leswi nga erivaleni eka ku vumbiwa ka endlelo;
    - matirhelo ya vufambisi bya vatirhi lawa ya pfunaka eka ku kumeka ka mitirho, ku dyondzisa mitirho na maendlelo lawa ya nkucetelaka ku ya emahlweni lawa ya simekiweke eka vutlhari/vutivi na ku hambanahambana ka rixaka kambe vuswikoti hi byona byi fanelaka rhangisiwa emahlweni;
    - ku ringana exikarhi ka vavanuna na vavasati na ku katsiwa ka vanhu lava lemaleke/ tsoniweke (xiyenge xa 194)

2. **Mavandla lawa ya nga hansi ka hulumende na tikhampani ta hulumende**

- Mavandla lawa ya nga hansi ka hulumende na tikhampani ta hulumende swi fanela ku va leswi kombaka vutomi na leswi fambisiwaka hi tindlela leti nga na mpimo wa mahanyelo lowu saselaka rixaka.
- Tindlela to kuma hi tona swilo ti fanela ku va leti nga erivaleni na leti nga ni xiyimo xa le henhla (xiyenge xa 195).

3. **Varhangeri na vatirhelaxitshungu**

Varhangeri na vatirhelaxitshungu va nghena ntirho leswaku va pfuna vanhu. Swiendlo swa vona swi fanela ku fambelana na Vumbiwa. Va fanela ku xixima vanhu, ku va korhokela ematshan'wini ya ku va fuma.

4. **Vatirhi va komitinkulu**

Nkarhi wa ku va entirhweni wa vatirhi va komitinkulu va mavandla lawa ya nga hansi

ka hulumende na tikhampani ta hulumende wu nga pimiwa hi nawu.

5. **Ku tiyisisiwa ka milawu ya vufambisi bya xitshungu**

Nawu wu ta vekiwa lowu lavaka leswaku:

- Vatirhelaxitshungu va hamba va kombisa tinhundzu ta vona hi mikarhi yo karhi leyi vekiweke;

- V a va na matikhomele na mahanyele lamanene exikarhi ka van'wana;
- Ku simeka mipimo ya mahanyele leyi saselaka rixaka, ya mavandla lawa ya nga hansi ka hulumende na lawa ya hulumende.

KAVANYISA KA 10

Vukorhokela Mfumo (Swiyenge 194-205)

1. **Vukorhokela Mfumo**

- Swirho swa Vukorhokela Mfumo i vanhu lava tirhelaka Hulumende
- Lava salaka handle i maphorisa, mavuthu, vatirhi va le khotsweni, swirho swa vuavanyisi na vatirhi va Palamente.
- Loko va karhi va tirha ntirho wa vona va languteriwa:
  - Ku lawuriwa hi vumbiwa;
  - Ku ka va nga yingisi swileriso leswi nga riki enawini;
  - Ku tiva leswi va endlaka hi tlhelo ra vupolitiki;
  - Ku xixima timfanelo ta ximunhu na mitshunxeko ya vanhu hinkwavo.
- Vakorhokela Mfumo a va fanelanga ku va na switulu eka vandla rihi na rihi ra vupolitiki.

2. **Vandla ra Vukorhokeri bya Mfumo**

- Vukorhokela Mfumo byi ta fambisiwa hi Vandla ra Vukorhekeri bya Mfumo.
- Swirho swa Vandla swi fanela ku va leswi ringaneleke ku tirha ehansi ka vandla leri naswona swi hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko.
- Mitirho ya rona yi katsa ku thola, ku antswisa swiyimo swa matirhele, ku veka mpimo wa miholo, vutilawuri na ku lavisisa swisolo swa vatirhela mfumo.
- Hi ku endlela ku veka mipimo ya miholo na ku kanela hi ta swiyimo swa matirhele, vatirhela mfumo va ta va na mfanelo ya ku twanana, hinkwavo ka vona, na muthori wa vona.

3. **Vayimeri va tiko eka matiko man'wana**

Vayimeri va tiko ematikweni man'wana va thoriwa hi Murhangeri wa Tiko naswona va tirha hi ndlela leyi n'wi tsakisaka.

4. **Vamatsalani va nkarhi na nkarhi**

- Vamatsalani va nkarhi na nkarhi va ta thoriwa hi Murhangeri wa Tiko endzhaku ka ku vutisa va Vandla ra Vukorhokeri bya Xitshungu
- Va tirha eka malembe ya ntlhanu (5) lawa ya nga pfuxetiwaka kan'we loko a tirhile leswi korwisaka.

KAVANYISA KA 11

Xiphemu 3

Vandla ra Maphorisa (Swiyenge 219-223)

1 Vandla ra Maphorisa

- Ri ni ntirho wa ku:
  - Hlayisanawu na swileriso na nhlayiseko wa le tikweni;
  - Sirhelela vanhu na nhundzu ya vona.
- Ri fanele ku va:
  - na swihlawulekisi swa vuakatiko;
  - na vurhandzatiko;
  - ni matirhelo lamanene;
  - leri nga voyameriki eka ntlawa wo karhi;
  - leri tivekaka ehansi ka matimba ya vaakatiko.

2 Khomixinara Lonkulu

- khomixinara Lonkulu :
  - u vekiwa exitshan`wini hi Murhangeri wa Tiko endzhaku ko tsundzuxiwa hi Holobye wa vukorhokeri lebyi;
  - u tirha malembe ya ntlhanu lama pfuxetiwaka kan`we ntsena;
  - a nge tholeriwi ku lerisa vukorhokeri byin`wana bya nhlayiseko;
  - u lerisa mayelano na swiletelo swa Holobye tanihilaha a pfumeleriwaka hi Murhangeri wa Tiko.

3 Huvo ya Vukorhokeri bya Maphorisa

- vukorhokeri bya Maphorisa byi fambisiwa hi Huvo ya Vukorhokeri bya Maphorisa.
- Swirho swa Huvo swi fanele ku va leswi nga ni dyondzo yo enela ku va swi fikelela Vukhomixinara naswona swi langiwa hi Murhangeri wa Tiko.
- Ntirho wa huvo i wa ku:
  - Thola na ku lawula matirhelo ya vukorhokeri;
  - boha miholo ya swirho swa vukorhokeri bya Maphorisa;
  - tisa ntwanano exikarhi ka mavandla ni vuakatiko;
  - tsundzuxa mfumo eka timhaka ta Vukorhokeri bya Maphorisa

Xiphemu

Vukorhokeri bya vulavisisi bya swihundla (Swiyenge 224-226)

1 Vukorhokeri bya vulavisisi bya swihundla

- Vukorhokeri bya vulavisisi bya swihundla byi simekiwa ehansi ka nawu kumbe hi xileriso xa Murhangeri wa Tiko kumbe khabineti.
- Byi fanele ku va:
  - na swihlawulekisi swa vuakatiko;
  - na vurhandzatiko;
  - ni matirhelo lamanene;
  - lebyi nga voyameriki eka ntlawa wo karhi;
  - lebyi tivekaka ehansi ka matimba ya vaakatiko.

2 Ndzeriso(ku letela)

- Mufambisi Lonkulu wa Vukorhokeri bya vulavisisi bya swihundla**:**
  - U langiwa hi Murhangeri wa Tiko;
  - U tirha malembe ya ntlhanu lama pfuxetiwaka kan`we ntsena;
  - a nge tholeriwi ku lerisa vukorhokeri byin`wana bya nhlayiseko;
  - u lerisa mayelano na swiletelo swa Holobye tanihilaha a pfumeleriwaka hi Murhangeri wa Tiko.

Xiphemu 5

Vukorhokeri bya Makhotso ni Ndzulamiso (Swiyenge 227-231)

1 Vukorhokeri

- Byi na ntirho wa ku:
- sirhelela vaaki eka swigevenga hi ku swi khotsa no swi vuyisela eka xiyimo xa kahle;
- fambisa makhotso na swivevukisi swa ndzulamiso.

- Vukorhokeri byi boheka ku va :
- na swihlawulekisi swa vuakatiko;
- na vurhandzatiko;
- ni matirhelo lamanene;
- lebyi nga voyameriki eka ntlawa wo karhi;
- lebyi tivekaka ehansi ka matimba ya vaakatiko.

2 Khomixinara Lonkulu wa Vukorhokeri bya Makhotso ni Ndzulamiso

- Khomixinara lonkulu:
  - u vekiwa exitshan`wini hi Murhangeri wa Tiko endzhaku ko tsundzuxiwa hi Holobye la nga ni vutihlamuleri;
  - u tirha malembe ya ntlhanu lama pfuxetiwaka kan`we ntsena;
  - a nge tholeriwi ku lerisa vukorhokeri byin`wana bya nhlayiseko;
  - u lerisa mayelano na swiletelo swa Holobye tanihilaha a pfumeleriwaka hi Murhangeri wa Tiko.

3 Huvo ya Vukorhokeri bya Makhotso ni Ndzulamiso

- Vukorhokeri byi ta fambisiwa hi Huvo ya Vukorhokeri bya Makhotso na Ndzulamiso.
- Swirho swa Huvo swi fanele ku va leswi nga ni dyondzo yo enela ku va swi fikelela Vukhomixinara naswona swi langiwa hi Murhangeri wa Tiko.
- Ntirho wa huvo i ku :
  - Thola na ku lawula matirhelo ya vukorhokeri;
  - boha miholo ya swirho swa vukorhokeri bya Maphorisa;
  - tisa ntwanano exikarhi ka mavandla ni vuakatiko;
  - tsundzuxa mfumo eka timhaka ta Vukorhokeri bya vusirheleri

KAVANYISA KA 12

Tihuvo leti Tiyimeleke to Seketela Xidemokirasi

Xiphemu 1

Angarhelo (Swiyenge232-237)

1 Swihlawulekisi swa Tihuvo

- Ku ni swa ntlhanu leswi katsaka:
  - Huvo ya Nhlawulo ya Zimbabwe(ZEC)
  - Huvo ya Timfanelo ta ximunhu ya Zimbabwe
  - Huvo ya Rimbewu ya Zimbabwe
  - Huvo ya Vuhangalasamahungu ya Zimbabwe
  - Huvo ya Kurhula na Ndzivalelano ya Tiko.

- Ti ta tirha ku seketela xidemokirasi hi ku:
  - simeka timfanelo ta ximunhu na xidemokirasi;
  - sirhelela vutifumi na swinavelo swa vaakatiko;
  - tlakuseta vutivi bya vumbiwa;

- tlakuseta ku va erivaleni ni vutihlamuleri;
- ku tisa ku tekeriwa enhlokweni ka hanyelo ra xidemokirasi ni maendlelo hi mavandla hinkwawo;
- tisa switshunxo eka timhaka to kala vululami.

➢ T i ta:
  - tirha ehandle ka vulawuri bya mani na mani naswona ti nga chavi, ti nga hlawuli kumbe ku kavanyetiwa;
  - va na vutihlamuleri eka Palamente leswaku ti tirha leswi heleleke;
  - va ni mfanelo yo kuma nseketelo ku suka eka mavandla hinkwawo ya mfumo hi xikongomelo xo sirhelela vutiyimeleri bya tona.

2. Swirho swa Tihuvo

➢ Swirho swa Tihuvo swi langiwa hi Murhangeri wa Tiko xikan`we na hi migingiriko ya Palamente ni ya xitshungu.
➢ Va ni nhlayiseko wa vutshami bya le ntirhweni.
➢ Swirho swi boheka ku:
➢ Tirha hi ku landza Vumbiwa
➢ Ka swi nga weli eka ntlawa wo karhi;
➢ Ka swi nga voyameli eka vandla ro karhi ra tipolitiki;
➢ Ka swi nga tshovi timfanelo ta ximunhu na mitshunxeko ya vaakatiko.

Xiphemu 2

Huvo ya Nhlawulo (Swiyenge 238-241)

1 Swirho swa Huvo ya Nhlawulo

➢ Mutshamaxitulu loyi a nga muavanyisi, khale ka muavanyisi kumbe munhu loyi a faneleke hi ku va muavanyisi u hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko hi vutsundzuxi bya Huvo ya Vukorhokeri bya Vuavanyisi hi ku languta na migingiriko ya xitshungu ni ya Palamente.
➢ Swirho swin`wana swa nhungu(8) swi hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko xikan`we na migingiriko ya Palamente na xitshungu.
➢ Swi fanele ku va vaakatiko.
➢ Swi fanele ku va vanhu va mafundza.
➢ Swi fanele ku tirha malembe ya tsevu lama pfuxetiwaka kan`we.

2. Ntirho wa Huvo

- Yi ni vutihlamuleri eku fambiseni ka nhlawulo wa Murhangeri wa Tiko, swifundzankulu, mifumo ya miganga na huvo ya tihosi ta tiko na rheferandamu , ni leswi landzelaka:
    - Ku tsarisa vavhoti;
    - Ku hlengeleta tibuku ta mavito ya vavhoti;
    - Ku tsema mindzilakano ya swifundza;
    - Ku dyondzisa vavhoti
    - Ku tirha hi swivilelo;
    - Ku vika hi mafambelo ya nhlawulo ehandle ko dya nkarhi. (Swiyenge 238-241)

Xiphemu 3

1 Swirho swa Huvo ya Timfanelo ta Ximunhu

- Mutshamaxitulu loyi a nga muavanyisi, khale ka muavanyisi kumbe munhu loyi a faneleke hi ku va muavanyisi u hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko hi vutsundzuxi bya Huvo ya Vukorhokeri bya Vuavanyisi hi ku languta na migingiriko ya xitshungu ni ya Palamente.
- Swirho swin`wana swa nhungu swi hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko xikan`we na hi migingiriko ya Palamente na xitshungu.
- Swi fanele ku va vanhu va mafundza.

2 Mitirho ya Huvo

- Yi ni vutihlamuleri eka:
    - Ku tlakuseta vutivi na nhlonipho wa timfanelo ta ximunhu emigangeni hinkwayo;
    - Ku langutela ku hloniphiwa ka timfanelo ta ximunhu;
    - Ku amukela swirilo na ku teka magoza lama faneleke;
    - Ku sirhelela vanhu eka ku tirhisiwa ka matimba hi ndlela yo ka yi nga ri yona na mafumelo lamo biha ya Mfumo, mavandla ya yona ni vatirhi;
    - Ku lavisisa hi ku kandziyeriwa ka timfanelo ta ximunhu;
    - Ku kuma tindlela to lulamisa swihoxo;
    - Ku nyika matimba eka Khomixinara lonkulu leswaku a lavisisa milandzu yo kandziyela timfanelo ta ximunhu;
    - Ku endzela no kambela majele ni tindhawu tin`wana to khotsela vanhu eka tona;
    - Ku lava swiviko ku suka eka mani na mani kumbe vandla ehenhla ka magoza lama tekiwaka ku humelerisa timfanelo ta ximunhu kumbe vuxokoxoko bya xiviko xa handle ka matiko.
    - Ku nyika xiviko eka Palamente.

Xiphemu 4

Huvo ya Rimbewu (Swiyenge 245-247)

1 Swirho swa Huvo ya Rimbewu

- Mutshamaxitulu ni swirho swin`wana swa nhungu swi langiwa hi Murhangeri wa Tiko xikan`we na hi migingiriko ya Palamente ni ya xitshungu.
- Swi fanele ku va vanhu va mafundza lava twisisaka timhaka ta rimbewu.

2 Mitirho ya Huvo

Huvo yi ni vutihlamuleri eka;

- Ku xiyaxiya timhaka to ku ringana eka rimbewu;
- Ku lavisisa ku tluriwa ka tona;
- Ku tlakuseta vutivi bya nhlonipho wa timfanelo ta ximunhu erixakeni;
- Ku xiyaxiya ku tekeriwa enhlokweni ka timfanelo ta ximunhu;
- Ku amukela swirilo no teka magoza eka timhaka teto;
- Ku tsundzuxa xitshungu ni mavandla hi magoza ya nkoka eka ndzinganelo wa rimbewu;
- Ku bumabumela tiphurogireme to ringanisa vanhu na vuchuchisi bya milandzu yo kandziyela timfanelo;
- Ku vika eka Palamente.

Xiphemu 5

Huvo ya Vuhangalasamahungu (Swiyenge 248-250)

1 Swirho swa Huvo ya Vuhangalasamahungu

- Mutshamaxitulu na swirho swin`wana swa nhungu swi hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko na hi migingiriko ya Palamente ni ya xitshungu.
- Swi fanele ku va vanhu va mafundza lava twisisaka timhaka ta timfanelo ta ximunhu ni ta vuhangalasamahungu.

2 Mitirho ya Huvo

Huvo yi tirha ku:

- tlakuseta ntshuxeko wa vuhangalasamahungu;
- tlakuseta matirhelo lamanene ni matikhomelo;
- xiyaxiya vuhaxi hi ku languta swinavelo swa xitshungu no tiyisa mavonelo yo hambanahambana ;

- Khutaza ku vumbiwa, kumbe ku vumba hi yoxe na ku tirhisa matikhomelo ya kahle eka vatirhi va swa vuhangalasamahungu; timhaka ta ku ringana ka rimbewu;
- amukela swirilo no teka magoza lama faneleke eka vatirhi va vuhangalasamahungu;
- vona leswaku xitshungu xi kuma mahungu leswi faneleke, ku hlohlotela mphikizano ni ku hambanahambana eka swa mahungu;
- khutaza ku tirhisiwa ka tindzimi to hambana leti tekeriwaka enhlokweni.
- nyika xiviko eka Palamente.

Xiphemu 6

Huvo ya Tiko ya kurhula na Ndzivalelano (Swiyenge 251-253)

1 Nkarhi

- Huvo leyi yi ta va kona eka malembe ya khume endzhaku ka ku tirha ka Vumbiwa lebyi.

2 Swirho swa Huvo ya Tiko ya kurhula na Ndzivalelano

- Mutshamaxitulu loyi a nga muavanyisi, khale ka muavanyisi kumbe munhu loyi a faneleke hi ku va muavanyisi u hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko hi vutsundzuxi bya Huvo ya Vukorhokeri bya Vuavanyisi hi ku languta na migingiriko ya xitshungu ni ya Palamente.
- Swirho swin`wana swa nhungu swi hlawuriwa hi Murhangeri wa Tiko xikan`we na hi migingiriko ya Palamente na xitshungu.
- Swi fanele ku va vanhu va mafundza, va nga ni ntokoto eka ku lamulela, ku twananisa na ku sivela no lawula madzolonga.

3 Mitirho ya Huvo

Yi ni vutihlamuleri eka:

- Ku vona leswaku ku ni vululami endzhaku ka madzolonga, ku horisiwa na ku tsetselelana;
- Ku hluvukisiwa na ku tirhisiwa ka mapfhumba yo tshungula tiko, vun`we na ku herisa madzolonga hi ku rhula na tindlela leti olovisaka ku burisana exikarhi ka vaholovi;
- Ku khutaza ku vula ntiyiso hi swihoxo swa khale tanihi ndlela yo tsetselelana, ku lulamisa swihoxo na ku kuma vululami;
- nhluvukiso wa mapfhumba yo vuyisela hi xikongomelo xo tshungula no seketela;
- nhluvukiso wa maqhinga yo vona kotelo wa madzolonga na timholovo leswi nga pfukaka na tindlela to swi sivela;

- ku lamulela no hlanganisa eka timholovo;
- ku amukela swirilo no teka magoza lama faneleke;
- ku nyika swiviko eka Palamente.

KAVANYISA KA 13

Mavandla yo lwisa Vukungundzwana na Milandzu

Xiphemu 1

Huvo yo lwisa Vukungundzwana ya Zimbabwe (Swiyenge 254-257)

1 Swirho swa Huvo yo lwisa Vukungundzwana

- Mutshamaxitulu ni swirho swin`wana swa nhungu (8) leswi vekiweke hi Murhangeri wa Tiko na hi migingiriko ya le Palamente ni ya le ka xitshungu.
- Swi fanele ku va vanhu va vutshembeki na vutivi byo lavisisa no chuchisa milandzu.
- Swi ta:
  - Tirha swi tiyimelele ehandle ka vulawuri, swi nga chavi, swi nga hlawuli, swi nga voyameli tlhelo rin`we kumbe ku kavanyeta;
  - Va ni vutihlamuleri eka Palamente hi xikongomelo xo tirha kahle;
  - Va ni mfanelo yo seketeriwa hi mavandla hinkwawo ya mfumo leswaku ntirho wa vona lowu tiyimeleke wu sirheleleka.
- Swi na nhlayiseko wa nkarhi wa vutshami bya le ntirhweni.

2 Mitirho ya Huvo

- Huvo yi ni vutihlamuleri eka:
  - Ku lavisisa exihundleni na ku paluxa vukungundzwana eka mavandla ya xitshungu ni lama tiyimeleleke;
  - Ku lwisa vukungundzwana, vukhamba, ku tirhisa matimba hi ndlela yo hoxeka na matikhomelo yan`wana yo ka ya nga ri wona;
  - Ku tlakuseta vutshembeki, vutikhomi eka swa timali na ku vonakala;
  - Ku amukela swivilelo ku suka eka xitshungu no teka magoza;
  - Ku nyika matimba eka Khomixinara-lonkulu wa Maphorisa leswaku a lavisisa timhaka ta vukungundzwana na ku vikela Huvo;
  - Ku bumabumela magoza yo herisa vukungundzwana;
  - Ku vika eka Palamente.
- Mfumo wu fanele ku vona leswaku Huvo yi fanele ku bumabumela ku bohiwa no chuchisa vatluli va milawu.

Huvo ya Vuchuchisi ya Tiko (Swiyenge 258-263)

1 Huvo

Yi na vutihlamuleri eka vuchuchisi hinkwabyo naswona yi rhangeriwa hi Muchuchisi Lonkulu a nga le ka xiyimo xo fana ni xa vaavanyisi va Khotonkulu.

KAVANYISA KA 14

Mifumo ya swifundzankulu ni ya Miganga (Swiyenge 264-266)

1 Ku hangalasiwa ka Matimba

- Ku hangalasiwa ka matimba ku ya eka swifundzankulu ni vufambisi bya miganga swi endleriwa ku vona leswaku vaakatiko hinkwavo va Zimbabwe va va ni xiave. A hi ku hlohlotela ka ku avana, ku pfukelana, kumbe ku hambana.
- Xikongomelo i ku :
    - Vona leswaku vanhu va mifumo ya miganga va tinghenisa hi matimba eka ku tisa miehleketo ya vona no tirhisa matimba ya Tiko;
    - tekela enhlokweni timfanelo ta miganga ta ku tifambisela timhaka ta vona;
    - Ku tiyisa ku phakelana hi ku ringana ka swipfuno swa miganga ni swa tiko na ku simeka tshaku ra swa timali ra vufambisi bya miganga.

2 Matirhelo ya mifumo ya swifundzankulu ni ya miganga

- Mifumo ya miganga yi boheka:
    - Ku tiyisisa vufumi bya kahle hi ku tirha leswi heleleke, ku vonakala ni vun`we bya mavandla;
    - Ku tirha ntirho lowu va wu rhwexiweke;
    - Ku tirhisa matimba ya vona exikarhi ka mindzilakano ya tindhawu, mitirho, ni mavandla ya yona;
    - Ku tirhisana ni tihuvo tin`wana hi ku tsundzuxana, ku khomanisa no fambisa migingiriko ya yona hi tindlela na maendlelo lama pfumeleriwaka hi nawu eka timhaka teto;
    - Ku tiyisisa ku yimeleriwa ka vanhu hi ku ringana na vululami etindhawini leti yi fumaka.

3 Vatirhi va mifumo ya swifundzankulu ni ya miganga

- Va boheka ku:
    - Landzelela Vumbiwa;
    - Ka va nga vi vakhomi va switshamo swo karhi eka mitlawa ya tipolitiki;
    - Ka va nga kombi tlhelo ro karhi ra swa tipolitiki;
    - hlonipha timfanelo ta masungulo ta ximunhu na mitshunxeko swa vaakatiko.

Xiphemu 2

Masipala wa swifundzankulu na Madorobankulu (Swiyenge 267-273)

1 Swifundzankulu na swifundzantsongo

- ku ta va na swifundzankulu swa khume, leswi landzelaka:
    - Xifundzankulu xa Dorobankulu ra Bulawayo;
    - Xifundzankulu xa Dorobankulu ra Harare
    - Xifundzankulu xa Manicaland
    - Xifundzankulu xa Mashonaland Central
    - Xifundzankulu xa Mashonaland East
    - Xifundzankulu xa Mashonaland west
    - Xifundzankulu xa Masvingo
    - Xifundzankulu xa Matebeleland North
    - Xifundzankulu xa Matebeleland South
    - Xifundzankulu xa Midlands
- Ku aviwa ka swifundzantsongo ku ta huma eka nawu

2 Masipala wa Swifundzankulu

- Xifundzankulu xin`wana na xin`wana xi ta va na huvo ya xifundzankulu leyi nga ni:
    - Vanhu hinkwavo lava nga swirho swa Palamente ku suka eka xifundzankulu xexo.
    - Vameyara ni vatshamaswitulu va mifumo ya miganga ya xifundzankulu xexo ;
    - Vanhu va khume lava hlawuriweke hi ku landza tivhoti ta nhlawulo wo angarhela;
    - Mutshamaxitulu loyi a hlawuriweke hi swirho leswi nga henhla ku huma eka vulangi bya vandla leri nga ni swirho swo tala swa Palamente eka xifundzankulu.

3 Masipala wa Madorobankulu

- Huvo yin`wana na yin`wana ya Madorobankulu yi katsa:
    - Vanhu hinkwavo lava nga swirho swa Palamente ku suka eka xifundzankulu xexo.
    - Vameyara ni vaseketeri va vona ni vatshamaswitulu va mifumo ya miganga ya xifundzankulu xexo ;
    - eBulawayo , mutshamaxitulu wa masipala ku ta va meyara wa Bulawayo;
    - eHarare , mutshamaxitulu wa masipala ku ta va meyara wa Harare nakambe museketeri u ta va meyara kumbe mutshamaxitulu wa huvo ya doroba leyi

      landzelaka hi vukulu eka xifundzankulu.

4 Mitirho ya masipala wa swifundzankulu na madorobankulu

- Mitirho ya yona yi katsa:
  - Nhluvuko wa miganga ni swa ikhonomi;
  - Ku fambisa no tirhisa tiphurogireme ta mfumo;
  - Ku lawula swipfuno swa ntumbuluko;
- Switirhi swa timasipala swi ta vekiwa hi ku landza nawu.
- Timasipala ti na vutihlamuleri eka vanhu va xifundzankulu na le ka mfumo wa le xikarhi.

5 vatshamaswitulu va masipala wa swifundzankulu ni madorobankulu

- va fanele ku va vanhu lava enelaka ku va swirho swa Palamente.
- Mutshamaxitulu wa masipala wa xifundzankulu u ta hlawuriwa hi masipala wa xifundzankulu ku suka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava tisiweke hi ntlawa lowu nga ni switshamo swo tala, kumbe tivhoti to tala leti kumiweke eka nhlawulo wa Palamente exifundzeninkulu.
- Va nga susiwa eka switshamu hi huvo leyi tiyimeleleke hikokwalaho ko tsandzeka ntirho, ku kala vutikhomi lokukulu, ku kala vutshembeki, vukungundzwana kumbe ku tirhisa matimba hi ndlela yo hoxeka na ku tlula nawu.

Xiphemu 3

Mfumo wa Miganga (Swiyenge 274-279)

1 Mifumo ya miganga ya le Dorobeni

- Yi ta va na vutihlamuleri eka timhaka ta le madorobeni.
- Yi ta vumbiwa hi vaphakati(tikhanselara) lava hlawuriwaka hi vatshami va le dorobeni swi ri karhi swi rhangeriwa hi timeyara kumbe vatshamaswitulu.
- loko meyara a lava ku va ni matimba lama heleleke, u fanele ku hlawuriwa hi vavhoti va ndhawu yaleyo.

2 Mifumo ya miganga ya matikoxikaya

- Yi ta va ni vutihlamuleri eka timhaka ta le matikoxikaya.
- Nhlawulo wa vaphakati, vatshamaswitulu ni dyondzo ya vona swi ta va swi ri mayelano na nawu.

3 Swo angarhela eka mifumo hinkwayo

- Yi ta va ni matimba:
  - Yo vumba milawu, swileriso na swiletelo swa mafambiselo ya tindhawu ta yona;
  - Ku hakerisa timali ni mindzuvo swa ku tirhisa eka mitirho ya vona.
- Tinhlawulo ti kotlana ni nhlawulo wo angarhela.

- Timeyara na vatshamaswitulu va hlawuriwa eka ntshamo wo sungula wa huvo ehandle ka loko va hlawuleriwe ku va timeyara letikulu.
- Swirho swa tihuvo swi lahlekeriwa hi ntirho hi ndlela yo fana ni ya swirho swa Palamente nakambe va swi kota ku susiwa eka switshamu hi huvo leyi tiyimelelaka hikokwalaho ko tsandzeka ntirho, ku kala vutikhomi lokukulu, ku kala vutshembeki, vukungundzwana kumbe ku tirhisa matimba hi ndlela yo hoxeka na ku tlula nawu.

KAVANYISA KA 15

Vurhangeri bya Ndhavuko (Swiyenge 280-287)

1 Ku tekeriwa enhlokweni

- Kavanyisa loku ku tekela vurhangeri bya ndhavuko enhlokweni ehansi ka nawu wa xintu, swilo swa mfuwo ni swa ndhavuko ehansi ka Tihosi, swihosana ni tindhuna ta miganga etindhawini lomu va fumaka kona.
- I vandla leri tiyimeleleke

2 Varhangeri va ndhavuko

- Va fanele ku:
    - Endla leswi yelanaka na Vumbiwa;
    - Ka va nga voyameli tlhelo ro karhi;
    - va va nga voyameli eka ntlawa wo karhi wa tipolitiki;
    - Ka va nga tshovi timfanelo ta ximunhu ta masungulo ni mitshunxeko ya mani na mani;
    - tekela enhlokweni mikhuva ya vona ku ya hi Vumbiwa;
    - Khoma vanhu hinkwavo lava nga etindhawini ta vona hi ku ringana na vululami.
- Mitirho ya vona yi katsa:
    - Ku khomelela eka mfuwo wa rixaka no hlayisa ndhavuko, mitolovelo, matimu na ndzhaka swa miganga ya vona;
    - Ku tlakuseta mikhuva ya kahle emindyangwini;
    - Ku lava tindlela to hatlisisa nhluvuko;
    - Ku ahlula timholovo ehubyeni ya xintu.
- Va nghenisiwa no susiwa entirhweni:
    - hi Murhangeri wa Tiko;
    - hi ku landza nawu ni milawu ya xintu ni mitolovelo ya miganga ya vona;
    - hi vutsundzuxi bya Huvo ya Tihosi ya Xifundzankulu ni bya Holobye;
    - Ku nga langutiwi timhaka ta tipolitiki.
- Muholo wa vona wu vekiwa hi nawu hi mpfumelelo wa Murhangeri wa Tiko.

3. Tihuvo ta Tiko ni ta swifundzankulu ta tihosi

- Huvo ya tiko ya tihosi ni mavandla ya tihosi ya swifundzankulu swi ta simekiwa hi ku landza nawu.
- Nhlawulo wa Murhangeri ni Vaseketeri va Huvo ya Tiko ya Tihosi wu endliwa hi Huvo ya Nhlawulo. Va tirha malembe ya ntlhanu lama pfuxetiwaka kan`we ntsena.
- Nhlawulo wa tihosi ku nghena eka Huvo ya Tiko wu yelana na nawu naswona xifundzankulu xin`wana na xin`wana xi fanele ku yimeleriwa swo ringana eka Huvo.
- Mavandla ya Swifundzankulu ya hlawula Tihosi Letikulu.
- Mitirho ya vona hi yaleyi:
  - Ku tlakusetiwa na ku sirheleriwa ka mitolovelo ya ndhavuko;
  - Ku yimelela miehleketo ya varhangeri va ndhavuko na ku yisa swinavelo swa vona emahlweni;
  - Ku hlamusela no tiyisisa matikhomelo lamanene ya varhangeri va ndhavuko.

4. Komiti ya vutshembeki ni matikhomelo lamanene

Komiti ya tihosi ya vutshembeki ni vunene yi ta simekiwa hi nawu hi xikongomelo xo tiyisisa vutshembeki ni matikhomelo lamanene ya tihosi, ku ahlula madzolonga exikarhi ka tihosi ni swivilelo swa vanhu ehenhla ka tihosi.

KAVANYISA KA 16

Ndhawu ya Vurimi (288-297)

1. Nawu wa ndhawu ya vurimi

- Vaakatiko hinkwavo, va ni mfanelo yo kuma, ku tshama, ku tirhisa kumbe ku hundzisa ndhawu ya vurimi ku nga langutiwi muhlovo wa nhlonge.
- Ku aviwa ka misava ku fanele ku endliwa hi vululami na ku ringana hi ku languta leswaku;
  - I xipfuno lexi pimiweke nakambe i xiphemu xa ndzhaka ya hinkwavo;
  - Ku ni ku ringana ka rimbewu;
  - Ku ni ku hambanahambana eka swinavelo swa miganga.

- Matirhiselo ya yona ya fanele ya tisa nhlayiseko eka swakudya na mitirho hi ku hlayisela rixaka ra mindzuku.
- Mfanelo yo tirhisa no tshama yi nge tekiwi njhe.

2. Milawu ya ndhawu ya vurimi leyi nga kona sweswi

- Vun`wini bya misava bya Tiko eka pfhumba ro teka misava byi tiyisiwile.
- Ku vuyiseriwa hikokwalaho ka misava leyi tekiweke hi Tiko eka pfhumba ro teka misava ku hakeriwa ntsena hi ku tekela enhlokweni misava:
    - Leyi tekeriweke vaakatiko vo davuka laha Zimbabwe; na
    - Leyi sirheleriwaka hi Mfumo eka mitwanano ya mifumo;
- Timfanelo ta muxaka wihi na wihi leti nyikiwaka vatshami va ndhawu ya vurimi leyi kumiweke hi Tiko eka ku tekiwa ka misava ti tekeriwa enhlokweni.

3. Timfanelo ta vutshami

- Ku fanele ku tekiwa magoza yo nyika nhlayiseko wa vutshami eka vanhu lava nga vini enawini kumbe lava tshamaka endhawini ya vurimi.
- Tiko ri nga rhurhisa vun`wini kumbe ku lombisa misava hi ntsengo wo karhi kumbe ku nyika mfanelo yin`wana na yin`wana eka misava.
- Munhu un`we na ndyangu wa yena u nyikiwa xiphemu xin`we xa misava ntsena.
- Vini va ni mfanelo yo nyikela ndhawu ya vona ya vurimi.

4. Huvo ya Misava ya vurimi

- Swirho swi langiwa hi Murhangeri wa Tiko
- Swi na nhlayiseko wa nkarhi wo tshama entirhweni.
- Mitirho ya yona yi katsa leswi :
    - Ku tiyisisa ku vonakala na vululami eka mafambiselo ya ndhawu ya vurimi;
    - Ku hamba yi kambela ndhawu ya vurimi
    - Ku tiyisisa vulawuri bya ntsengo wa ndhawu leyi kumiwaka hi munhu kumbe ndyangu wun`wana na wun`wana;
    - Ku bumabumela maendlelo ya vun`wini bya ndhawu, ku phakeriwa no aviwa ka misava, ku tirhisiwa ka misava na vukulu bya ndhawu ya vurimi, ku vuyisela hi vululami eka misava leyi tekiweke hi nsindziso;
    - Ku olovisiwa ka makumelo ni marhurhiselo ya misava.

KAVANYISA KA 17

Swa Timali (Swiyenge 298-317)

1. Mafambiselo ya swa Timali

- Eka mafambiselo ya timali ta xitshungu:

- Ku fanele ku va na ku vonakala ni vutihlamuleri na timali ti fanele ku tirhisiwa kahle, ehandle ka vusopfa naswona leswi heleleke;
- Maendlelo ya swa timali ya fanele ya kongomisiwa eka nhluvuko wa tiko;
- Ndzhwalo wa xibalo wu fanele ku phakaniwa hi ku ringana;
- Mali ya nkhwama wa tiko yi fanele yi aviwa hi ku ringana exikarhi ka mifumo ya swifundzankulu ni ya miganga ;
- Mindzhwalo na swipfuno swi fanele ku phakiwa hi mfanelo exikarhi ka rixaka ra namuntlha ni ra mindzuku;
- Xiviko xa swa timali xi fanele ku va lexi baseke;
- Ku lomba ku fanele ku va erivaleni naswona ku endliwa hi tindlela leti vuyerisaka tiko.

2. Xihoxo lexi nga endliwaka hi Palamente

- Palamente yi fanele yi hoxa tihlo eka matirhiselo ya mali ya Tiko.
- Mindzilakano ya Tiko yo lomba, xikweleti xa xitshungu ni xa Tiko a swi fanelanga ku tlula mpimo ehandle ka mpfumelelo wa Palamente.
- Palamente yi fanele ku tshama yi karhi yi tiva swikweleti swa hulumende no tiyisa swiboho.

3. Ku phakiwa ka mali ya Tiko

Ku phakiwa ka timali ku fanele ku ringana eka vufambisi bya swifundzankulu ni bya miganga hi ku tekela enhlokweni leswi landzelako:

- Leswi laviwaka hi Tiko;
- Swinawana leswi pfunaka eka xikweleti xa Tiko;
- Swilaveko swa hulumente hi yoxe;
- Swilaveko swa vukorhokeri bya masungulo eka miganga leyi siyiweke handle;
- Vuswikoti bya masipala wa swifundzankulu ni wa miganga eka swa ikhonomi
- Mboyamelotlhelo rin`we eka swa ikhonomi exikarhi swifundzankulu

- Mali leyi faneleke ku phakeriwa swifundzankulu ni vufambisi bya miganga a yi fanelangi ku va ehansi ka xiphemu xa ntlhanu xa dzana(5%) xa mali ya tiko eka lembeximali rin`wana na rin`wana.

4. Nkhwama wa Tiko

- Mali hinkwayo leyi lombiwaka tiko yi fanele ku hakeriwa eka Nkhwama wa Tiko ehandle ka loko nawu wu pfumelela swin`wana.
- Mali yi nga humesiwa eNkhwameni wa Tiko ntsena loko ku ri na mpfumelelo wa Vumbiwa ni wa nawu.
- Mipimanyeto ya timali ni matirhelo ya tona swi fanele ku pfumeleriwa hi Palamente lembe na lembe;

- Mipimanyeto yo engetelela yi nga pfumeleriwa loko a ku endliwile swikombelo leswi nga eneriki kumbe loko mali yi laveka eka swilo leswi a swi nga lulamiseriwangiki swona.
- Ku na ndzilakano eka mpfumelelo wo tirhisa swilo ku nga si nyikiwa swikombelo swa swiyimo leswi nga si anakanyiwaka kambe mpfumelelo lowu landzelaka wu fanele ku kumeka hi xikombelo xo engetelela.
- Ntsetselelo hi Nawu wa Palamente eka matirhiselo lama ya nga riki na mpfumelelo wu nga laveka.

5. Mali na nhundzu swa xitshungu

- Mali ni nhundzu swa xitshungu swi fanele ku sirheleriwa no tirhisiwa eka swilo leswi pfumeleriwaka hi nawu.
- Swi fanele ku sirheleriwa eka ku lahleka, ku mbundzuxiwa no tirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga ri yona.
- Ku laya na xiendlakalo xo vuyisela swi fanele swi endliwa eka munhu loyi a tluleke nawu wun`wana na wun`wana.

6. Mukambelatimali lonkulu

- Hofisi i hofisi ya xitshungu leyi tiyimeleke yoxe.
  - Mukambelatimali lonkulu u ni vutihlamuleri eka:
  - Ku kambela tiakhawunti, swa timali na ku fambisa swa timali hinkwato ta mavandla ya mfumo.
  - Ku endla vukamberi bya nkoka bya mavandla ya mfumo ni swin`wana leswi lawuriwaka hi mfumo.
  - Ku fambisa no lulamisa leswi hoxekeke eka mafambiselo ya timali ta xitshungu.
- Mukambelatimali lonkulu u vekiwa hi Murhangeri wa Tiko hi mpfumelelo wa Palamente.
- U fanele ku va muakatiko.
- Nkarhi wa hofisi i malembe ya tsevu nakambe a nge hundzisi malembe ya khumembirhi.
- Muholo wu vekiwa hi nawu hi mpfumelelo wa Murhangeri wa Tiko.
- Ku hlongoriwa ka yena entirhweni hi Murhangeri wa Tiko swi lava vutsundzuxi bya xivandlana lexi simekeliweke ku lavisisa mhaka leyi n`wi hlongorisaka.
- Ku thoriwa ni matirhelo ya switirhi swa Mukambelatimali lonkulu swi endliwa hi vandla leri nga hansi ka nawu hi xikongomelo xexo.

7. Ku kuma swo karhi

- Leswi kumiwaka hi Mfumo swi fanele ku va enawini.

8. Mavandla ya xinawu

- Nawu wu fanela ku tisa fambiselo ro twala ra tikhampani ta mfumo no vona leswaku vafambisi lavakulu va tirha eka nkarhi lowu pimiweke kambe lowu pfuxetiwaka hi ku vona matirhelo lamanene.

9. Bankankulu ya Zimbabwe

- Ku lawuriwa ka timali, ku sirheleriwa ka mali ya Tiko na ku tumbuluxa no tirhisiwa ka milawu ya swa timali hi Bankankulu swi fanele swi endliwa ehansi ka nawu.

KAVANYISA KA 18

Angarhelo ni swinawana swo engetelela

Xiphemu 1

Milawu yo angarhela eka tihuvo (Swiyenge 318-323)

1. Tihuvo

- Tihuvo hinkwato:
  - Ti na xiyimo xa bindzu kumbe khampani;
  - Swirho swa tihuvo leti tiyimeleke, Vukorhokeri bya Vuavanyisi, Huvo yo lwisa vukungundzwana na Huvo ya Misava ya vurimi hi tona ntsena leti nga ni nkarhi lowu sirheleriweke; letin`wana ti lawuriwa hi ku rhandza ka Murhangeri wa Tiko;
  - Mutshamaxitulu ni vaseketeri va tihuvo va fanele ku va va rimbewu ro hambana;
  - Muholo wa swirho swa tihuvo wu vekiwa hi nawu naswona wu nge hungutiwi exikarhi ka nkarhi wa ku tirha;
  - Palamente yi fanele ku vona leswaku ku ni mali yo enela ya ku tihuvo ti tirha kahle;
  - Ti fanele ku tisa swiviko ni swin`wana ni swin`wana lembe na lembe eka Palamente.

Xiphemu 2

Angarhelo (Swiyenge 324-329)

1. Angarhelo

- Swiboho swa Vumbiwa swi fanele ku endliwa leswi hetisekeke.
- Tihuvo ta Vumbiwa ti fanele ku nyikiwa mali leyi enelaka.
- Nawu wa xintu wa misava i xiphemu xa nawu wa Zimbabwe loko wu nga kanetani ni Vumbiwa na nawu.

- Mitwanano leyi Zimbabwe yi vekeke mfungho yi ta yi boha endzhaku ko va yi pfumeleriwile hi Palamente yi tlhela yi va xiphemu xa nawu wa hina loko se yi nghenisiwile eka milawu hi Nawu wa Palamente. Mpfumelelo wu nyikiwa hi Palamente, ehandle ka mitwanano leyi lavaka xikombelo xa mali ya mfumo kumbe ku antswisa nawu wa Zimbabwe.
- Mitwanano ni matiko ya le handle yi fanele ku pfumeleriwa hi Palamente yi nga se boha Zimbabwe .
- Tikhoto ti fanele ti teka tinhlamuselo ta milawu leto twala leti yelenaka na mitwanano, milawu kumbe ku khomana.

2. Mpfuxeto wa Vumbiwa

- Ku fanele ku nyikiwa masiku ya makume kaye ya xitiviso hi Muvulavuleri wa nawumbisi leswaku ku ta pfuxetiwa Vumbiwa.
- Xitshungu xi fanele ku rhambiwa ku ta nyika mavonelo ya xona loko xitiviso xa ha ku nyikiwa. Ku fanele ku tshamiwa tinhlengeletano hikokwalaho ka leswi**.**
- Nawumbisi wu fanele ku humelela hi ku vhoteriwa hi xiphemu xa mbirhi xa nharhu (2/3) xa swirho swa Tiyindlu hinkwato (Palamente na Seneti).
- Mpfuxeto wa Swiyenge swa timfanelo ta ximunhu na mitshunxeko ni ndhawu ya vurimi (kavanyisa ka 4 na 16) wu fanele ku vekiwa eka rheferendamu exikarhi ka tin`hweti tinharhu ta ku va wu vhoteriwile hi Palamente naswona wu va nawu ntsena loko rheferandamu yi swi pfumelela.
- Mpfuxeto wo engetela ndzilakano wa theme ya ntirho a wu engeteli nkarhi wa munhu loyi a nga nghena ehofisini ku nga se endliwa mpfuxeto lowu.
- Swiyengentsongo (6) na (7) swa xiyenge xa 328 xa Vumbiwa a swi nge pfuxetiwi eka nawumbisi wun`we walowo naswona mipfuxeto ya swiyengentsongo leswi yi nge yisiwi evanhwini eka rheferendamu yoyaleyo.
- Mpfuxeto wa xiyenge 328 xa Vumbiwa wu fanele ku amukeriwa eka rheferendamu endzhaku ka xitiviso xa tin`hweti tinharhu naswona ku ri na nseketelo wa tivhoti ta vunyingi tambirhi xa nharhu eka Palamente.

3. Masungulo ya Vumbiwa

Vumbiwa lebyi byi ta hi magoza lama landzelaka:

- Gozaro sungula: Milawu leyi yi sungula ku tirha hi siku leri yi humesiwaka ha rona:
    - Milawu leyi pfumelelaka nhlawulo wo sungula eka Vumbiwa lebyi yi katsa:
    - Kavanyisa henhla ka nhlawulo
    - Nhlawulo wa Murhangeri wa Tiko (ehandle ka leswaku Murhangeri eka nhlawulo wo sungula exikarhi ka khume wa malembe a nge pfumeleriwi ku langa lava a phikisaka swin`we na vona kambe u ta langa vaseketeri, nakambe loko hofisi ya museketeri wo sungula yi pfuleka, mulangiwa wa vandla ra yena hi yena la nga ta pfala vangwa leri) (ndzimana 14 ya nongonoko);

- Kavanyisa ehenhla ka Swirho swa Palamente na ku vitaniwa ka Palamente endzhaku ka nhlawulo;
- Kavanyisa mayelano na vufambisi bya xitshungu na vurhangeri;
- Milawu leyi yelanaka ni matikhomelo ya vukorhokeri bya nhlayiseko;
- Milawu ehenhla ka Huvo ya Vufambisi bya Nhlawulo (Z.E.C)
- Kavanyisa ehenhla ka timfanelo ta ximunhu na mitshunxeko;
- Milawu ehehla ka khoto ya Vumbiwa;
- Kavanyisa ehenhla ka mifumo ya swifundzankulu ni ya miganga.

Milawu leyi yi ta tlula milawu leyi ringanaka na yona leyi nga eka Vumbiwa bya sweswi.

➢ Goza ra vumbirhi: Sikunene leri Murhangeri wa Tiko a sungulaka ntirho ha rona, swin`wana hinkwaswo swa Vumbiwa swi sungula ku tirha.

Xiyenge 329 tanihilaha xi hlayiwaka hakona swin`we na nongonoko wa vutsevu.

Nhlamuselo (Swiyenge 330-345)

➢ Eka xiphemu lexi, matheme lama tirhisiwaka eka Vumbiwa ya hlamuseriwile eka xiyenge 322.
➢ Timhaka tin`wana ta hlamuseriwa eka xiphemu lexi, exikarhi ka swona ku na:
- Nhlamuselo ya:
  - " ku tirha hi swileriso swa" leswi vulaka leswaku loyi a tsundzuxiwaka u fanele a landzela switsundzuxo;
  - Ku endla " endzhaku ko tsundzuxiwa hi..." leswi vulaka leswaku loyi a khumbiwaka u fanele ku tsundzuxiwa kambe a swi bohi ku landzela swibumabumelo leswi nyikiweke;
- Ku tshika ntirho:
  - Murhangeri wa Tiko u tshika hi ku tsalela Muvulavuleri;
  - Muvulavuleri na Murhangeri wa Seneti ni vaseketeri va vona, hi ku tsalela Matsalani wa Palamente kumbe hi xitiviso eka Yindlu leyi lumbiwaka;
  - Swirho swa Palamente, hi ku tsalela Muvulavuleri kumbe Murhangeri wa Seneti hi ku landza xiyimo;
  - Swirho swa mavandla lama nga hansi ka vumbiwa, eka lava va swi tholeke;

- Khoramu/xiphemu:
  - Hafu ya swirho hinkwaswo swa vandla leri nga enawini swi vumba khoramu hi ku angarhela;
  - Vangwa eka huvo a ri tsandzisi nchumu xikulu loko ku fikeleriwa khoramu;
  - Nhlayo ya swirho hinkwaswo mayelano na Palamente a yi katsi ni swivandla leswi pfulekeke.